

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HÂRİCÎLİKTE HURÛC, KU'ÛD ve HİCRET

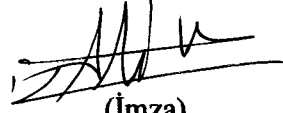
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. M. Ali BÜYÜKKARA

HAZIRLAYAN
CİHAT KULLAY

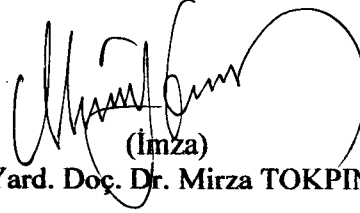
ÇANAKKALE - 2007

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne
Cihat KULLAY'a ait "Hâricilikte Hurûc, Ku'ûd ve Hicret" adlı
çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

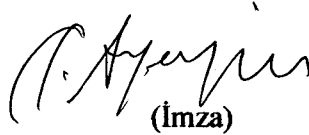
(İmza)

Başkan: Prof. Dr. M. Ali BÜYÜKKARA (Danışman)

(İmza)

Üye: Yard. Doç. Dr. Mirza TOKPINAR

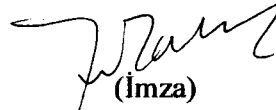
(İmza)

Üye: Yard. Doç. Dr. Tevhit AYENGİN

(İmza)

Üye: Yard. Doç. Dr. Nimetullah AKIN

(İmza)

Üye: Yard. Doç. Dr. Mahmut SALİHOĞLU

ÖZET

Bu çalışma, hicrî ilk asırda ve kısmen ikinci asırda yaşamış olan Haricî Mezhebi'nin alt fırkalarının; *hurûc* (siyasi otoriteye silahlı isyan), *ku'ûd* (isyana katılmayıp pasif kalma) ve hicret (darü'l-İslam'a göç) hakkındaki görüşlerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın Birinci Bölüm'ünde konuyla yakından ilgili kavramlar incelenmiştir.

İkinci Bölüm, tezin ana bölümü olup, Haricî fırkaların *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret hakkındaki görüşlerinin incelenmesine ayrılmıştır.

Üçüncü Bölüm'de Haricî fırkalarının *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret fikriyatının İslâm tarihindeki tezahürleri örneklerle incelenmeye alınmıştır.

ABSTRACT**[KHURÛJ, QU'ÛD AND HIJRA IN KHARIJIYYA]**

This thesis firstly aims to identify the opinions of the sub-groups of the Khariji sect, which lived in the first and second century of Islam, on *khurûj* (rebellious attitude against religio-political authority), *qu'ûd* (non-interventionism to such rebellions) and *hijra* (immigration into the land of Islam). The study consists of three chapters.

In the first chapter, relating terminology of the subject is outlined.

In the second chapter, as the main part of the thesis, different Khariji opinions on *khuruj*, *qu'ûd* and *hijra* are distinguished and investigated.

In the third chapter, the several manifestations of the Khariji thoughts of *khurûj*, *qu'ûd* and *hijra* are traced in Islamic history.

In the Conclusion, there is a summary of the findings of the study.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	v
GİRİŞ	1
HARİCİLİĞİN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ.....	1
I. HÂRİCİLİĞİN DOĞUŞU	4
II. HÂRİCİLİĞİN GELİŞİMİ VE FIRKALAŞMASI.....	8
III. HÂRİCİLİĞİN TEMEL GÖRÜŞLERİ.....	10
BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
KONUyla İLGİLİ KAVRAMLAR.....	14
I. KONUyla İLGİLİ ANA KAVRAMLAR	14
I. I. HURÛC	14
I. II. KU'ÛD.....	17
I. III. HİCRET	20
II. KONUyla İLGİLİ TÂLİ KAVRAMLAR	23
II. I. EMİR BÎ'L-MA'RUF NEHİY ANÎ'L-MÛNKER	23
II. II. MİHNE	27
II. III. İSTİ'RÂZ	31
II. IV. DÂRU' -L HARB/ DÂRU'T-TAKİYYE/ DÂRU'L-BAĞY/ DÂRU'L-KÛFR/ DÂRU'Ş-ŞİRK.....	35
II. V. DÂRU'L-İSLÂM/ DÂRU'L-HİCRE/ DÂRU'T-TEVHÎD/ DÂRU'L-ALENİYYE.....	39
II. VI. İMAMU'L-BEY'A / AMU'D-DİF'A / KİTMÂN / ZUHÛR	41
II. VII. TEVELLÂ / TEBERRÂ.....	42
İKİNCİ BÖLÜM	45
HARİCİ GRUPLARIN HURÛC, KU'ÛD VE HİCRET HAKKINDAKİ GÖRÜŞ VE TUTUMLARI	45
I. MUHAKKİME-İ ÛLÂ	46
II. EZÂRİKA	50
III. NECEDÂT.....	55
IV. BEYHESİYYE	59
V. ACÂRİDE.....	61
VI. SE'ÂLİBE	63
VII. İBÂDİYYE	65
VIII. SUFRİYYE.....	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	71
HARİCİ HURÛC, KU'ÛD VE HİCRET FİKRİYATININ İSLÂM TARİHİNDEKİ TEZAHÛRLERİ	71
I. MUHAKKİME-İ ÛLÂ	72
II. EZÂRİKA	81

III. NECEDÂT.....	85
IV. İBÂDİYYE.....	87
V. SUFRİYYE.....	89
SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA	99
EK: KARŞILAŞTIRMALI GÖRÜŞLER TABLOSU	114

KISALTMALAR

AÜİFD.:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFİİED.:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi
a.g.e.:	Adı Geçen Eser
a.g.m.:	Adı Geçen Makale
b.:	bin
bas.:	Baskı
bkz.:	Bakınız
c.:	cilt
çev.:	Çeviren
Der.:	Dergi
Derl.:	Derleyen
DİA.:	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DFİFM.:	Dâru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuâsı
Ed.:	Editör
EÜSBE.:	Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.:	Hicrî
Haz.:	Hazırlayan
HÜİFD.:	Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.:	Hazreti
İA.:	Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İİED.:	İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi
İÜİFD.:	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
KADER.:	Kelâm Araştırmaları Dergisi
MÜSBE.:	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
OMÜİFD.:	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.:	sayfa
tah.:	tahkik
trs.:	tarihsiz
UÜSBE.:	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
yay.:	yayımları
vd.:	ve devamı

ÖNSÖZ

Allah'ın adının anılmasıyla vücuda gelecek her sözün baki kalacağı ümit edilmektedir. Düşüncelerin önce kelimelere, sonra da yazıya bürünmesinin en büyük gayesi ise baki kalmak arzusu olmalıdır. Baki kalabilmek arzusuyla düşüncelerimizi kalemle ifade etme yolunu seçtik.

Hâricîlik İslam tarihinde ortaya çıkan ilk mezheptir. Düşüncelerini kılıç yoluyla uygulama noktasında diğer İslâmî gruplardan ayrılan Hâricîlerin homejen bir yapıya sahip olduğu yönündeki yaygın kanaatin aksine tezimizde de görüleceği üzere aralarında itikâdî ve siyasi bakımdan ciddi fikir ve uygulama farklılıkları vardır.

Bugüne kadar Hâricîler hakkında yapılmış olan akademik çalışmalar, onların doğuş süreci, menşei ve tarihi etrafında şekillenmiştir. Biz ise bir adım daha ileri giderek, Hâricîleri fırkalar bazında ele aldık. Bu fırkalar arasındaki görüşleri *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret bağlamında, olduğu gibi verdik. Çalışmamızla Hâricîlerin tek ve yeknesak bir mezhep olmadığına işaret ettik. Mevcut fırkalar arasındaki farkları anlatmayı amaçladık.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konumuzun anlaşılması açısından önemli olduğunu düşündüğümüz Hâricîliğin doğuş süreci, gelişim evresi ve temel görüşleri hakkında özet bilgi verdik.

Birinci bölümü, konumuzu işlerken bize yardımcı olacak ve Hâricîler'le ilgili bir metin okurken sıklıkla karşımıza çıkabilecek on temel kavramı açıklamaya ayırdık. Bu kavramların açıklanmasıyla tezimizin daha anlaşılabilir olacağını düşündük.

İkinci bölümde Hâriciyye Mezhebi'ni sekiz başlık altında fırkalara ayırarak, bu fırkaların *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret hakkındaki görüşlerini ayrı ayrı inceledik. Hâricî fırkalarını incelerken Mezhepler Tarihi kaynakları içinden daha düzenli ve tertipli olduğunu düşündüğümüz Şehristânî'nin tasnifini esas aldık. Tezimizde bütün fırkalara tek tek yer verip incelemedik. Çünkü bu, tezin gereksiz olarak genişlemesine sebep olacaktı. Ayrıca bütün fırkaların *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret hakkındaki görüşleri kaynaklarda yer

almamaktaydı. Bu çeşit grupların görüşlerine, eğer bu görüş *hurûc*, *ku'ûd* ve hicretle alakalıysa yer verdik.

Üçüncü bölümde ise Hâricî fırkaların *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret düşüncelerinin İslam tarihine nasıl yansımış olduğunu araştırdık. Bu bölümde bir anlamda Hâricîliğin militer tarihini özetledik diyebiliriz. Üçüncü bölümde üzerinde en fazla durduğumuz kavram *hurûc*'tur. Bunun nedenini ilgili bölümde anlattık.

Tezimizi yazarken Mezhepler Tarihi kaynaklarından, Hâricî fırkalar içinde eserleri günümüze ulaşmış tek fırka olan İbadi kaynaklarından ve genel İslam tarihi kaynaklarından istifade etme yolunu seçtik.

Araştırmamızın zaman aralığı olarak, Hâricîlerin en yoğun olarak yaşadığı Sıffin Savaşı sonrasında Emeviler'in yıkılış sürecine kadar olan dönemi esas aldık. Tezimizi bu zaman aralığıyla sınırlı tuttuk. Sıffin savaşının ardından Hâricîler, h. 60'lı yıllardaki firkalaşmalarına kadar Muhakkime olarak devam etmektedirler. Bu tarihten sonra Hâricî ayrılmaları başlamaktadır. Hâricîlik yaklaşık olarak Abbasiler'in ilk yüzyılının sonuna kadar devam etmiştir.

Konumun tez olarak belirlendiği ilk günden son şeklini aldığı bu güne kadar yerinde ve olumlu yönlendirmeleriyle bütün birikimini benimle paylaşan danışman hocam Prof. Dr. M. Ali BÜYÜKKARA'ya teşekkür ederim.

Cihat KULLAY
Kepez – ÇANAKKALE
30-06-2007

GİRİŞ

HARİCİLİĞİN DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE TEMEL GÖRÜŞLERİ

Kur'an Hz. Peygamber'e inip, insanlar onun sözleriyle irşat edildikten sonra insanların çoğunun sorunları da çözüme kavuşmuş oldu. Husumetleri dostluklara, kinleri sevgilere dönüşmüş; çıkar ilişkileri yerlerini i'la-i kelimetullah uğrunda gayret göstermeye bırakmıştı. Hz. Peygamber vefat ettikten bir müddet sonra, daha önce hasıraltı edilmiş olan birçok problem gün yüzüne çıkmaya başladı.

Müslümanların karşılaştığı ilk problem imamet yani ümmetin liderliği meselesi olmuştu. İleride Kelâm ilminin teşekkül etmesinden sonra, Kelâm kitaplarında özel bir bölümde teferruatlı bir şekilde işlenecek olan imamet meselesi, Hz. Peygamber vefat ettiğinde dirayetli sahabîlerin de gayretleriyle herhangi bir ayrılığa sebep olmadan çözüme kavuşmuştu. Daha sonraları Şia mezhebince Hz. Ali'ye haksızlık yapıldığı ve imametın Hz. Ali'nin hakkı olduğu söylenecek olsa da; o zaman içinde Müslüman toplumun hiçbir kesiminde Hz. Ali lehine bir ayrılık talebi olmamıştı.

Müslümanlar imamet problemini Sakifetü Benî Saîde'de Hz. Ebu Bekir'i¹ halife seçerek hallettiler. Bilindiği gibi Hz. Ebu Bekir'in karşılaştığı en büyük problem *ridde* olaylarıydı. Klasik kaynaklarca, Kureyşli olması, Hz. Peygamber'i en iyi tanıyan kişi ve ilk Müslümanlardan olması avantajıyla Hz. Ebu Bekir'in bu problemden Müslüman toplumunu büyük yara almadan kurtardığı ifade edilir.

Hz. Ömer² döneminde de Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir'in sağladığı sükûnet havası ve birlik ortamının devam ettirilmek istendiği gözlenmektedir. O güçlü kişiliği sayesinde ve daha da önemlisi, yönetimde uyguladığı kendine özgü metotlarla İslâm devletini oldukça geniş sınırlara ulaştırmayı başarmıştı. Büyük sahabîlerin de

¹ Hâricîler'in Hz. Ebu Bekir hakkındaki düşünceleri için bkz.: İBN SELLÂM EL-İBÂDÎ (II/VIII. yüzyıl): Kitâbun fihi Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'u'd-Dîn, tah.: Salim b. Ya'kub, Beyrut-1986, s. 79-81.

² Hâricîler'in Hz. Ömer hakkındaki düşünceleri için bkz.: İBN SELLÂM EL-İBÂDÎ: s. 81-2.

Medine’de kalmasını sağlayarak sürekli onlardan istifade etme yoluna gitmişti. Kendine karşı olası bir muhalefeti, daha muhalefet fikri bile ortada yokken engellemiştir. Hz. Ömer’in halifeliğinde siyasi veya dîni ayrılık hareketlerine rastlamıyoruz.

Hz. Ömer’in ardından, onun oluşturduğu şura, daha yumuşak huylu bir tabiata sahip olduğu bilinen Hz. Osman’ı halife seçti.³ Halifeliğinin ilk altı yılında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in halifeliklerine benzer bir yönetim anlayışına sahip olan Hz. Osman, ikinci altı yılında bunu sürdüremedi.⁴ Belki de yaşının getirdiği, ama devlet yönetiminde hiçbir zaman olmaması gereken fazlaca müsamahakâr davranışlar, fitne olaylarının da başlamasına sebep oldu.

Hz. Osman’ın hilafetinin son altı yılında ve peşinden Hz. Ali’nin hilafeti döneminde, fitneyi fırsat bilip toplumu karıştırmak isteyenlerin aradığı uygun ortamlar yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştı. Hz. Osman, evinde Kur’an okurken sayısı oldukça fazla olan bir grup tarafından öldürüldü. Araplar arasında yüzyıllardan beri devam etmekte olan kabilecilik taassubu, Hz. Peygamber’in gönülleri teskin eden sözleriyle unutulmuştu. Hz. Osman’ın şehit edilmesiyle bu taassup tekrar gün yüzüne çıkmıştı.

Hz. Osman’ın ailesi olan Ümeyyeoğulları’nın, onun katillerinin bir an önce bulunmasını istemeleriyle⁵ başlayan olaylar, Hz. Ali - Hz. Muaviye kutuplaşması, Cemel⁶ ve Sıffin⁷ savaşlarının yaşanması, Hz. Ali’nin şehit edilmesi olaylarıyla birlikte, daha ciddi ve içinden çıkılmaz bir hâl almıştı.

³ İBN SELLÂM EL-İBÂDÎ: s. 121 vd.

⁴ İBN SELLÂM EL-İBÂDÎ: s. 125.

⁵ VAGLIERI, Laura Veccia (Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı): “Ali-Muaviye Mücadelesi ve Hâricî Ayrılmasının İbadî Kaynaklar Işığında İncelenmesi”, AÜİFD., c. XIX, Ankara-1979, s. 148.

⁶ KAFAFÎ, Muhammed (Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı): “Ebu Sa’id Muhammed b. Sa’id Al-Azdî Al-Kalhâtî’ye Göre Hâricîliğin Doğuşu”, AÜİFD., c. XVIII, Ankara-1972, s. 181-2. Cemel savaşı hakkında bkz.: WELLHAUSEN, Julius (1918) (Çev.: Fikret İşıltan): İslamın En Eski Tarihine Giriş, İstanbul-1960, s. 121-30.

⁷ Sıffin savaşı hakkında bkz.: ED-DÎNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend (282/895): Ahbârü’t-Tivâl, tah.: Abdu’l-Mun’im Âmir, Kahire-1960, s. 144-54; WELLHAUSEN, Julius (1918) (Çev.: Fikret İşıltan): Arap Devleti ve Sükutu, İstanbul-1963, s. 35-9; KAFAFÎ, s. 182.

Şia'nın aksine⁸ Hâricîler, ilk iki halifeyi meşru görürlerken halifelüğün daha sonra saltanata ve zulme dönüştüğünü iddia ederler.⁹ Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in halifeliklerinin tamamını¹⁰ ve Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılını meşru görürler.¹¹ Hz. Ali'nin hilafetini de hakem olayına kadar meşru görürler. Hz. Ali'nin tahkimi kabul etmesiyle küfre düştüğünü ileri sürerler.¹²

İlk Hâricîlik bugün yaşamıyor olsa da eski bir Hâricî fırkası olan İbâdiyye yaşamaktadır ve Uman Sultanlığı'nda, ayrıca Cezayir, Tunus ve Libya'nın bazı bölgelerinde varlığını sürdürmektedir.¹³ İlaveten Hâricîlik yok olduktan sonra da yer yer gündemde kalmaya devam etmiştir. Tarihte birçok iktidar sahibi kendi iktidarını onaylamayanları Hâricî olmakla suçlamıştır. Bu sayede iktidar sahibi kendisini merkeze alarak, meşruiyetini sağlayacak, geri kalan diğer düşünceleri de Hâricî diye damgalayarak “ötekileştirip” tarihin tozlu sayfalarına gömmüş olacaktır.¹⁴ Osmanlı'nın Vehhabileri ilk çıktıkları zamanlarda Hâricî diye isimlendirmesi ilginçtir. Günümüzde de bazı siyasiler, siyasi demeçlerinde aynı yöntemi

⁸ Şia; Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın, hem vasfen hem de ismen Hz. Ali'nin hakkı olan halifelığı gasp ettiklerini ve böylelikle ilk üç halifenin küfre düştüklerini iddia eder.

⁹ EL-VERGELÂNÎ, Ebu Ya'kub Yusuf b. İbrahim (570/1174): el-'Adl ve'l-İnsâf fî Ma'rifeti Usûli'l-Fıkh ve'l-İhtilâf, Umman-1984, II, 87; KAFAFÎ, s. 180.

¹⁰ EL-EŞ'ARÎ: Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak (324/936): Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn, tah.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Beyrut-1999, I, 204; FAHREDDİN ER-RÂZÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (606/1209): İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, tah.: Ali Sami Neşşar, Beyrut-1982, s. 46.

¹¹ EL-HAYYÂT, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahman b. Muhammed (298/910): Kitabü'l-İntisâr ve'r-Red alâ ibn Râvendî el-Mülhid mâ Kasade bihi mine'l-Kizbi ale'l-Müslimîn ve'd-Dâne aleyhim, tah.: Albert N. Nader, Beyrut-1957, s. 102. Hayyât, “Osman'ın hilafetinin ikinci altı yılı geldiğinde kendilerinden beri olduklarının sayısını çoğalttılar ve aşırı gittiler” der. Bkz.: Aynı yer. Makdisî, Hâricî mezhebinin esaslarından olarak Hz. Osman'nın halifelüğünün son altı senesinden teberri edilmesini gösterir. Bkz.: EL-MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tahir (355/966): el-Bed' ve't-Târîh, tah.: Halil İmran el-Mansur, Beyrut-1997, II, 182; KALHATÎ (X/XVI), el-Keşf ve'l-Beyan (British Museum, Or. 2606): II, s. 85a-86b'den naklen KUTLUAY, Yaşar: “İbadilere Ait Bazı Metinler”, AÜİFD., c. XV, Ankara-1967, s. 143-4.

¹² EŞ'ARÎ: I, 167, 204; MUSTAFA, Nevin Abdulhâlık (Çev.: Vecdi Akyüz): İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet, İstanbul-1990, s. 199.

¹³ A'VEŞT, Bükeyr b. Said: Dirâset İslâmiyye fî'-Usûli'l-İbâdiyye, 1408/1988-Kahire, s. 136.

¹⁴ Mevcut ‘Hâricîlik yorumunu’ “Ortodoks yorum” olarak kabul eden Hilmi Demir, bu anlayışı eleştirerek Hâricîlik Ruhü adı altında söylenenlerin, söyleyenlerin mevcudu meşrulaştırmak için kullandıkları bir yöntem olduğunu ifade etmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: DEMİR, Hilmi: “Şiddeti Anlamada Engel Bir Söylem: Ortodoks Yöntem ve Hâricîlik Ruhü”, Dini Araştırmalar Der., Ocak-Nisan 2003, c. 5, s. 65-68. Aynı doğrultuda yine bu fikirleri savunan bir başka yazar için bkz.: LEWINSTEIN, Keith (Çev.: Mehmet Dalkılıç): “Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gulat Araştırmacıları ve Sufriyye”, İÜİFD., sayı: 13, İstanbul-2006, s. 147-72.

kullanabilmektedirler.¹⁵ İslâm tarihinde Hâricîler aleyhine bir edebiyat oluşmuş ve bu edebiyat arasında hadisler de yerini almıştır. Hâricîlere karşı beslenen nefret hisleri, onlar aleyhinde geniş bir hadis edebiyatının oluşmasına yardım etmiştir. Kaynaklarda Hâricîlerle savaşmayı emreden bazı hadisler mevcuttur. İbn Kesir, Hâricîler’le savaşmayı emreden bu hadislerin mütevatir olduğunu söylemektedir.¹⁶

Hâricî mezhebinde *hurûc*, *ku’ûd* ve hicret kavramlarını incelemeden önce, Hâricî mezhebinin doğuşu, gelişimi ve temel görüşleriyle ilgili olarak kısa bilgiler vermek istiyoruz. Tezimiz Hâricîlik tarihi üzerine bir araştırma olmayacaktır. Bu nedenle giriş bölümünde verdiğimiz bilgileri mümkün olduğunca kısa tutmaya çalışacağız. Takdir edilmelidir ki, genel bilgiler her zaman için asıl bilgilere bir giriştir ve bu girişle asıl anlatılmak istenenler daha iyi anlaşılacaktır.

I. HÂRICİLİĞİN DOĞUŞU

Hiz. Osman’ın hilafeti klasik kaynaklarca iki döneme ayrılmış ve bu iki dönemin ilki tüm Müslümanlar tarafından takdir görürken; ikinci dönemi değişik sebeplerle çalkantılı ve problemlili bir dönem olarak vasıflandırılmıştır. Nihayetinde Hiz. Osman şehit edilmiştir. Hâricî müellif Kalhati, Müslümanların Hiz. Osman’ın katline karşı olmadıklarını, eğer karşı olsalardı, bir aydan fazla muhasara altında tutulan Hiz. Osman’ı muhafaza ve himaye edebileceklerini bildirmektedir.¹⁷

Hiz. Osman’ın ödürülmesi problemleri çözememiş, aksine daha büyük sorunlarla ümmeti karşı karşıya bırakmıştır. Hiz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra Mescid-i Nebevi’de toplanan Müslümanlar Hiz. Ali’yi; Allah’a itaat, Hiz. Peygamber’in sünnetini, halife Ebu Bekir ile Ömer’in uygulamalarını takip etmesi

¹⁵ Fehmi Kuru, Erkan Mumcu’nun “İslam Tarihi’nin barbarları denilen Hâricîlerin içine düştükleri zihinsel sapma ne ise, Türkiye’de İslamcılığın ve uzantılarının içine düştüğü sapma da odur” dediğini nakletmektedir. Bkz.: KORU, Fehmi: “Sorun Ayırıştırıyor”, Yeni Şafak, 24.08.2005.

¹⁶ İBN KESİR, Ebu’l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (774/1372): el-Bidâye ve’n-Nihâye, tah.: Ali Şiri, Beyrut-1988, VI, 243.

¹⁷ KAFAFÎ: s. 180.

şartıyla halife seçtiler.¹⁸ Bunun üzerine Hz. Ali bir hutbe irad ederek; Osman'ın, *beytü'l-mal*'den almış olduğu her şeyi müsadere edeceği ve yine onun hatalı tarzda yaptığı her işi düzeltereği hususunda söz verdi.¹⁹

Hz. Ali'nin halifeliği, itikâdî mezheplerin doğuşuna sebep olacak kadar önemli olaylara sahne olmuştur. Kendinden önceki halifeler gibi yönetim işleriyle ilgilenme fırsatı bulamamış; daha çok Şam valisi Muaviye ve Hâricîler'le uğraşmak zorunda kalmıştır. Muaviye, genel kanaate göre akıllı bir siyaset gütmüş ve ilk zamanlarda halifelik iddiasında bulunmamıştır. Yaptığı sadece, akrabası olan Hz. Osman'ın katillerinin bulunmasını istemekten ibaret gibiydi. Ortada bir değil, binlerle ifade edilecek zanlı vardı ve bunların içinden gerçek katillerin bulunamayacağını Muaviye de biliyor olmalıydı.

İlk önce Hz. Ali kendisini, başını Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe'nin çektiği ve ashabdan önemli isimlerin yer aldığı Cemel Savaşı içinde buldu. Daha sonra da Şam valisi Muaviye ile aralarında Sıffin Savaşı gerçekleşti. İşte bu savaş esnasında Şam ordusu tam yenilmek üzereyken Amr b. As'ın fikriyle Şam Mushafı parçalanarak mızraklar ucuna bağlandı ve “aramızdaki ihtilafa Kur'an hakem olsun” denildi.²⁰ Hz. Ali kazanmak üzere olduğu savaşı bırakmak istemiyordu; fakat ordusu içinde bulunan ve kendilerine *Kurra*²¹ denilen topluluk, Kur'an'ın hakemliğinin kabul edilmesini istedi. Neticede Hz. Ali hakem tayinini kabul etmek zorunda kaldı.²²

İkinci bir tartışma da hakemin kim olacağı konusunda yaşandı. Hz. Ali kendi hakemi olarak Abdullah b. Abbas'ı seçmek isterken²³, *Kurra* tarafsızlığı dolayısıyla

¹⁸ KAFAFÎ: s. 180.

¹⁹ KAFAFÎ: s. 180.

²⁰ DÎNEVERÎ: s. 189.

²¹ Kurra: Çok Kur'an okumakla tanınan ve okudukları Kur'an'ın da daha çok zahirine göre hüküm verdikleri bilinen gruptur. Sıffin savaşında ön planda oldukları görülmektedir.

²² Hakem tayini hakkında bkz.: KAFAFÎ: s. 184. Hakem tayininde Kurranın rolü hakkında bkz.: YILDIZ, Harun: “Hâricîliğin Doğuşunda Kurra'nın Rolü”, EKEV Akademi Der., yıl: 8, sayı: 18, (Kış 2004), s. 263-82.

²³ EL-ŞEHRİSTÂNÎ: Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (548/1153): el-Milel ve'n-Nihal, tah.: Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Fâ'ur, Beyrut-2001, I, 132.

Ebu Musa el-Eşari üzerinde ısrar etti²⁴ ve sonuçta Hz. Ali'nin hakemi Ebu Musa el-Eşari²⁵, Şam valisi Muaviye'nin hakemi ise Araplar'ın beş dâhisinden birisi olarak gösterilen Amr b. As oldu. *Kurra* daha sonra Sıffin Harbi neticesinde Hz. Ali'nin hakemlere başvurmayaya razı oluşunu protesto ederek hükmün hakemlere ait değil, Allah'a ait olması gerektiğini iddia etti.²⁶ Bu itirazcı grup, Hz. Ali'yi hakemlerin kararına uymamaya çağırdı. Hz. Ali bunu kabul etmeyince bu grup hem Hz. Ali'yi ve Muaviye'yi, hem de hakemleri tekfir ederek Hz. Ali safından ayrıldılar ve ilk Hâricî zümreyi oluşturmuş oldular.

Hâricîliğin doğuşunda²⁷ siyasi kaygıların mı yoksa dînî kaygıların mı etkili olduğu meselesi akademik tartışmalar arasına girmiştir.²⁸ Bir görüşe göre Hâricîliğin doğuşu tamamen siyasi kaynaklıyken, diğer bir görüşe göre dînî kaynaklıdır. Genel kabul gören ve her iki görüşü de uzlaştırma amacı güden bir üçüncü görüşe göreyse, bu, dînî kaygılardan doğmuş siyasi bir ihtilafır.

Birinci görüşe göre, Hâricîlerin menşei tamamen siyasidir.²⁹ *Kurra*'nın hakemleri kabul etmeyişiinde başka sebep aramak yersizdir. Eğer Hâricîliği doğuran dinamikler dînî değerlerden kaynaklanıyor olsaydı, bunlara her tabaka ve kabileden Müslümanın katılması beklenirdi.³⁰ Burada şunu da hatırlatmakta fayda vardır: Hâricîliğin doğuşunu siyasi sebeplere bağlamak bir anlamda İslâm tarihini temize

²⁴ İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889): el-İmâme ve's-Siyâse, Beyrut-1990, I, 149.

²⁵ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 133.

²⁶ EL-MİNKÂRÎ, Nasr b. Müzâhim (212/827): Vak'atü Sıffin, tah.: Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire-1981, s. 517.

²⁷ Hâricîliğin doğuşu hakkında bkz.: CÂBİRÎ, Muhammed Abid (Çev.: Vecdi Akyüz): İslamda Siyasal Akıl, İstanbul-1997, s. 469-71.

²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: FIĞLALI, Ethem Ruhi: "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir eden Bazı Sebepler", AÜİFD., c. XX, Ankara-1975, s. 219-47; AKOĞLU, Muharrem: "Hâricîliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler", EÜSBE. Der., c. IX, Kayseri-2000, s. 503-22. Daha farklı bir görüş (İlk Hâricîler bazılarının sandığı gibi Kurra'dan değildir. Kurra onlara daha sonra katılmıştır) için bkz.: DÜRÎ, Abdülaziz (Çev. Hayrettin Yücesoy): İlk Dönem İslam Tarihi, İstanbul-1991, s. 58, 107.

²⁹ GOLDZİHER, Ignaz (1921) (Arapçaya çev.: Muhammed Yusuf Musa - Abdülazîz Abdülhak - Ali Hasan Abdülkadir): el-Akîde ve's-Şerîa fi'l-İslâm, Beyrut-trs., s. 192; AHMET EMİN: Fecru'l-İslâm, Kahire-1964, s. 259.

³⁰ AYCAN, İrfan - SÖYLEMEZ, M. Mahfuz: İdeolojik Tarih Okumaları: Cahız, İbn Sellam el-İbadi, İbn Teymiyye, Makrizi Örneği, Ankara-1998, s. 50. "Ayrılanlarında kabilevi kültür egemendi, bunun en önemli göstergesi kabileler halinde isyan etmeleridir" bkz.: Aynı yer.

çıkarmak demektir. Çünkü Hâricîlerin doğuşu dînî sebeplere bağlanırsa, onların yaptıkları da dînî sebeplerden kaynaklanmış olacaktır.

İkinci görüşe göre ise menşee tamamen dînîdir.³¹ Yani Hâricîlerin hakemleri reddederken dayandıkları Kur'an'dır. Sıffin savaşında Muaviye taraftarları Kur'an ayetlerini mızraklarının ucuna takarak "aramızdaki ihtilafa Kur'an hakem olsun" demişlerdi.³² İşte bu noktada Hz. Ali'yi tahkime davet eden grup *Kurra* idi. *Kurra*'ya mensup olan kişilerin daha sonra Hâricî diye isimlendirilmesi, Hâricîliğin doğuşunu dînî sebeplerde arayanların yaslandığı en önemli dayanaktır.³³

Her iki görüşte de dikkat edilirse hakem olayı yorumlanmış ve hakem olayı üzerinden Hâricîliğin doğuşunun siyasi mi yoksa dînî mi olduğu tartışılmıştır. Watt'a göre ise, Hâricîlerin ortaya çıkışında Kur'anî kaygı değil, Kureyş hâkimiyetine duydukları nefret belirleyici olmuştu.³⁴ Bu yüzden "Hâricî hareketi başlangıçta dînî, daha sonra da anarşist bir muhalefet haline gelmişti".³⁵

Bir başka görüşe göre ise Hâricîliğin doğuşunda münafıkların da rolü vardır.³⁶ Fakat biz, ciddi bir iddia olan bu görüşün doğru kabul edilebilmesi için daha fazla delile ihtiyacı olduğunu düşünmekteyiz.

³¹ WELLHAUSEN, Julius (1918) (Çev.: Fikret Işıltan): İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri, Ankara-1989, s. 17-8; THOMSON, William: "The Sects of Islam", *The Muslim World*, c. XXXIX, yıl: 1949, s. 209-10. Wellhausen, Hâricîler'i Yahudi Zelot'larına benzetir ve Zelot'larla Hâricîler arasında; Zelot'ların vatanları için Hâricîlerin ise Allah için savaşmış olmak gibi bir fark bulunduğunu söyler. Bkz.: Aynı yer.

³² DÎNEVERÎ: s. 189.

³³ Kurra ile Hâricî ilişkisi üzerine yapılmış bir çalışma için bkz.: YILDIZ, Harun: "Hâricîliğin Doğuşunda Kurra'nın Rolü", *EKEV Akademi Der.*, yıl: 8, sayı: 18, (Kış 2004), s. 263-82.

³⁴ WATT, W. Montgomery: *Islam and Integration of Society*, London-1961, s. 109; Ayrıca bkz.: HİZMETLİ, Sabri: *İslam Tarihi -İlk Dönem-*, Ankara-2006, s. 454-5.

³⁵ LEWIS, Bernard (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız): Tarihte Araplar, İstanbul-2001, s. 101.

³⁶ KUBAT, Mehmet: "Hâricîliğin Doğuşunda Münafıkların Rolü", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Der.*, IV (2006), sayı: 3, s. 115-51.

II. HÂRİCİLİĞİN GELİŞİMİ VE FIRKALAŞMASI

Nehrevan savaşı Hâricîler için çok kanlı sonuçlandı. Bu savaşın, savaştan ziyade bir katliamı andırdığı dile getirilmiştir. Bir rivayete göre bu savaştan ancak dokuz Hâricî kurtulabilmişti.³⁷ Siffin sonrası Hâricîler genel olarak Muhakkime-i Ūlâ olarak isimlendirilmiştir. Bu adlandırma, Hâricîlerin ilk fırkası olan Ezârîka'nın çıkışına kadar devam eder.

Nehrevan savaşı sonrası Hâricîler, Basra ve Kufe'de ayrı ayrı örgütlendiler.³⁸ Hz. Ali'nin ölümünü takip eden yirmi yıl içinde Irak'ta, en şiddetlisi Yezîd'in ölümünün hemen öncesinde olmak üzere birçok ayaklanmalar oldu.³⁹ Fakat Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'ın kısa halifeliği süresince isyan etmediler.⁴⁰ Hz. Hasan hilafeti Muaviye'ye bırakınca birbirini takip eden Hâricî isyanları başlamış oldu. Kufe Hâricîleri'nin isyanları, Kufe valisinin 59/678 senesindeki kanlı müdahalesine kadar devam etti.⁴¹ Basra Hâricîleri'nin kaderi ise daha kötü oldu. Sırasıyla Basra valiliği yapan Ziyâd b. Ebîhi ve oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, 61/680-1 senesine kadar Hâricîlere hiç göz açtırmadı.⁴²

Hicri altmışlı yıllar Abdullah b. Zübeyr'in halifelik mücadelesine sahne olmuştur. İktidar, bu yıllarda Emeviler'in elinde idi. Emeviler bir yandan Şia'yla uğraşırken bir yandan da “diğerleriyle kıyaslanamayacak derecede şiddetli bir dînî-siyasi muhalefet olan Hâricîler'e karşı koymak zorunda kaldılar”.⁴³ Hâricîler ise

³⁷ EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir Abdülkahir (429/1037): el-Fark Beyne'l-Fırak, tah.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut-1990, s. 80-1; EL-İSFERÂİNÎ, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddin Şahfur b. Tahir (471/1078): et-Tebîr fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fırak, tah.: Kemal Yusuf Hut, Beyrut-1983, s. 49; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 135-6.

³⁸ Geniş bilgi için bkz.: FIĞLALI, Ethem Ruhi: İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara-1983, s. 74 vd.

³⁹ LEWIS: s. 101.

⁴⁰ AYCAN - SÖYLEMEZ: s. 52.

⁴¹ Geniş bilgi için bkz.: FIĞLALI: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 70 vd.

⁴² Geniş bilgi için bkz.: FIĞLALI: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 71 vd.

⁴³ LAOUST, Henry (Çev.: E. Ruhi Fiğlalı - Sabri Hizmetli): İslam'da Ayrılıkçı Görüşler, İstanbul-1999, s. 53. Hatta o kadar ki, Emeviler'in isyancı Hâricîler'le uğraşırken ihtilalcî Abbasilerle ilgilenemediği ifade edilmiştir. Bkz.: YILMAZ, Saim: Emeviler'de Velihtlik (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE., İstanbul-1996, s. 108.

Basra'da tutunamayacaklarını anlayarak İbn Zübeyr'in yanına geldiler.⁴⁴ Bir müddet İbn Zübeyr'le birlikte hareket ettiler. Fakat bu uzun sürmedi. Hâricîler İbn Zübeyr'den de ayrıldılar.⁴⁵ Hâricîlerin bir kısmı Basra'ya, bir kısmı da Yemame'ye gitti. Yemame'ye giden Hâricîler burada Necde b. Âmir'i başkan seçtiler. Basra'ya gidenler de Nâfi b. Ezrak'ın etrafında toplandılar. Böylece Muhakkime-i Ūlâ 65/684-5 yılında Ezârîka ve Necedât olmak üzere ikiye bölünmüş oldu.

Bu ayrılışlarda en büyük sebep *ka'ade*'nin durumu üzerindeki görüş ayrılığıdır. Bu konuda fırkalar arasında uzun mektuplaşmalar cereyan etmiştir. Bu konuyu ileriki bölümde geniş bir şekilde işleyeceğimizden, burada sadece bu mühim noktayı hatırlatmakla yetiniyoruz.

Miladi yedinci yüzyılın sonlarında (hicri seksenli yıllar) Basra'ya siyasi ve fikri kargaşa hâkim oldu.⁴⁶ Bu problemlî dönemden üç önemli Hâricî fırkası ortaya çıktı: İbâdiyye, Beyhesiyye ve Sufriyye fırkaları.⁴⁷

Hâricî düşüncesini iki tarihi dönem içinde ele almak mümkündür. İlk dönem isyan ve terör cinayetleriyle dolu, düşünsel tartışmaların olmadığı dönemdir. İkinci dönem ise, ilmi tartışmaların başladığı ve Hâricî düşüncesinin yoğun olarak işlendiği dönemdir.⁴⁸ Hasan el-Basrî'nin halkasının içinde vuku bulan fikrî mayalanma dönemi Hâricî düşüncesinin de sıçrama yaptığı bir dönem olarak değerlendirilebilir.⁴⁹

Hâricîlik düşüncesinin, ileriki safhalarda halifeliğin ana merkezinde giderek etkisini kaybetmesi üç sebebe bağlanabilir: Bunlardan ilki Hâricîlerce muteber olan hususların diğer bazı dînî ve siyasi ekollerde kabul görmesi, ikincisi ise Abbasilerin ilk döneminde ortaya çıkan yeni fikri meselelerin münakaşasına, Hâricî fikriyatının

⁴⁴ EBŪ HÂTİM ER-RÂZÎ, Ahmed b. Hamdân (322/934): Kitâbü'z- Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye, tah.: A. S. es-Sâmarrâî, (A. S. es-Sâmarrâî, el-Ğuluvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratil-İslâmiyye, Bağdat-1982) içinde, s. 285.

⁴⁵ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144; EBŪ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; LEWINSTEIN: s. 151.

⁴⁶ Bu dönemin kısa bir özeti için bkz.: WATT, W. Montgomery (Çev.: Ethem Ruhi Fığlalı): İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, İstanbul-2001, 3. bas., s. 25.

⁴⁷ WATT: Teşekkül Devri, s. 20.

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: YILDIZ, Harun: "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", OMÜİFD., Samsun-1999, sayı: 11, s. 257-70.

⁴⁹ WATT: Teşekkül Devri, s. 40.

hiç müdahil olmamasıdır.⁵⁰ Üçüncü asıl sebepten Hâricîler, kabile-toplum yapısının ürünüydüler. Sosyal değişim sürecinde kabilenin önemi azaldıkça onların da önemi azaldı. İslâm medeniyeti şehirleştikçe ve merkezi devlet organizasyonları güçlendikçe onlar da silinip gittiler.⁵¹

III. HÂRICÎLİĞİN TEMEL GÖRÜŞLERİ

Hâricîlerin görüşlerini belirleyen esas, İslâm ümmetinin Kur'an'a dayanması hususundaki ısrarlarıdır.⁵² Fazlurrahman'a göre, "Mutlak ve taviz kabul etmez bir eşitlik fikri, yalnız Allah'ın emirleri karşısında sorumlu olma, Hâricîlerin tutum ve davranışlarının ruhunu meydana getirmekte ve diğer bütün esaslar bu ruhtan kaynaklanmaktadır."⁵³ Hakem olayı Hâricîler'in varlık sebebidir. Hâricîler'e göre, Hz. Ali, hakem tayinini kabul etmekle, kendi haklılığından şüphe duyduğu izlenimi vermiştir.

Hâricîler Hz. Osman, Hz. Ali, Talha, Zübeyr, Aişe, Muaviye ve onların askerlerini tekfir ederler.⁵⁴ Hâricîler'in tekfir ettikleri kişiler bu saydığımız isimlerle sınırlı değildir. Kaynaklarda bazen, Hâricîler'in bu listeyi uzattıklarını, bazen de kısa tuttıklarını görmekteyiz.⁵⁵

⁵⁰ WATT: Teşekkül Devri, s. 41; Lewis, "Hâricîler'in başarısızlığı; hareketin karakterinden ve aralarındaki çatışma ve düzensizlikten ileri geliyordu" demektedir. Bkz.: LEWİS: s. 101-2.

⁵¹ AKYOL, Taha: Hâricîlik ve Şia, İstanbul-1988, s. 121.

⁵² WATT: Teşekkül Devri, s. 42.

⁵³ FAZLURRAHMAN (Çev.: Mehmet Dağ – Mehmet Aydın): İslam, Ankara-1996, 4. bas., s. 236.

⁵⁴ EŞ'ARÎ: I, 167, 204; MUSTAFA: s. 199.

⁵⁵ EL-HAYYÂT: s. 102; EBÜ'L-ME'ÂLÎ, Muhammed b. Ubeydullah b. Ali (485/1092): Beyânü'l-Edyân, tah.: Yahyâ Haşşâb, Kahire-1957, s. 49; EL-PEZDEVÎ, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin (493/1100) (Çev.: Şerafeddin Gölcük): Ehl-i Sünnet Akaidi, İstanbul-1980, s. 357; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 81; İSFERÂİNÎ: s. 45; FAHREDDİN ER-RÂZÎ: s. 46; EL-CÜRÂNÎ: Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf (816/1413): Şerhu'l- Mevâkif fi İlmi'l-Kelâm, İstanbul-1824 (Taş Baskı), s. 629.

Zalim kişinin imametini kabul etmedikleri gibi⁵⁶, genellikle zalim yöneticiye isyan etmeyi de vacip görürler.⁵⁷ İbâdiyye fırkası zalim imama isyanı vacip değil, şartların uygunluğu halinde caiz kabul eder.

Hâricîler'e göre imamın Kureyş'ten olması gerekmez. Halife Kureyş'ten olabileceği gibi başka bir kabileden de olabilir.⁵⁸ Halifenin Kureyş dışında başka kabileden birinden de olabileceği görüşünü ilk Hâricîler dillendirdiler. Fakat onların bu görüşleri, dînî sebeplerden kaynaklanmıyordu. Tamamen siyasi idi. Hâricîler'i oluşturan grubun daha çok Temim ve Rebia kabilelerinden olmaları, Kureyş hâkimiyetine muhalif olmalarının nedeni olabilir. Bu muhalefet de onların Müslüman olan herkesin imam olabileceği görüşünü savunmaları neticesini doğurmuştur.⁵⁹ Necedât fırkasının, insanların kendi aralarında birbirleriyle iyi geçinmeleri halinde imamın gerekmeyeceğine dair görüşleri⁶⁰, kendileri tarafından da uygulanamamış, teorik bir görüş olarak kalmıştır. İbadiler, imamet gerekliliğini kabul ederler. Ayrıca birden fazla İbadi imamının farklı memleketlerde aynı zamanda bulunmasının caiz olduğunu söylerler. Hatta o kadar ki, İbadi olmayan bir imama biat etmenin de cevazına kanaat getirirler.⁶¹ Acâride'nin bir kolu olan Hamziyye aynı anda iki imamın bulunmasını caiz görmektedir.⁶² Şebîbiyye fırkasının ise kadınların imametine cevaz verdiği iddia edilir.⁶³ Hodgson, Hâricîlerin imamet görüşünün tutarlı olduğunu fakat

⁵⁶ EŞ'ARÎ: I, 204; MAKDİSÎ: II, 182; İBNÜ'S-SERRÂC (VI/XII. yüzyıl): Tezkiretü'l-Mezâhib, neşreden: Ethem Ruhi FIĞLALI: "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale: 'Tezkiretü'l-Mezâhib'", İİED., c. II, Ankara-1975, s. 4a.

⁵⁷ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 133.

⁵⁸ EŞ'ARÎ: I, 204; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 134. Ayrıca hilafetin Kureyş kabilesine ait olması hakkında bkz.: HATİPOĞLU, Mehmet Said: Hilafetin Kureyşliliği, Ankara-2005.

⁵⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: AKBULUT, Ahmet: "Hâricîliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", AÜİFD., c. XXXI, Ankara-1989, s. 340-3.

⁶⁰ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 143; MUSTAFA: s. 200; FIĞLALI: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 110; AYCAN - SÖYLEMEZ: s. 60.

⁶¹ EŞ'ARÎ: I, 188-9.

⁶² ŞEHRİSTÂNÎ: I, 150; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ, Ebû Sa'îd (573/1175): el-Hûru'l-În, tah.: Kemâl Mutafa, Kahire-1948, s. 171.

⁶³ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 110; İSFERÂİNÎ: s. 60; MAKRİZÎ, Takıyyü'd-Dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî (845/1442): Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-'Âsâr, Beyrut-trs. (Bulak-1370'den ofset), II, 355.

Müslümanların kahir ekseriyetinin, o günlerde iktidarı ellerinde tutan Mervanilere karşı güçleri yetmediğinden dolayı, bu görüşü ihmal ettiklerini söylemektedir.⁶⁴

Hâricîler'e göre; iman kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve amel ile de tatbikten oluşmaktadır. Hâricîler ameli imandan saymışlardır. İmam Rebi b. Habib (160/777), *Camîu's-Sahih*'inde bu konuya özel bir yer açmış ve konuya "iman, amelsiz sözdür diyene hüccet bölümü" başlığını koymuştur.⁶⁵ Ameli eksik yapan, ya da terk eden kişi büyük günah işlemiş oluyordu. Büyük günah işlemiş olmak, imandan çıkmak veya kâfir olmak demektir. Kâfir olmak ise öldürülmek için yeterli bir sebeptir.⁶⁶

Hâricîler için iman kavramından ziyade küfür kavramı önemlidir. Mürcie mezhebiyle taban tabana zıt fikirlere sahiptirler. Mürcie iman dairesini olabildiğince geniş tutmaya çalışırken, Hâricîler daraltmışlardır. Cemel ve Sıffin savaşlarında tarafların Müslüman olması Hâricîler'i zor bir tercihle karşı karşıya bırakmıştı. Öldüren mi müslümandı, öldürülen mi? Hâricîler tercihlerini öldürülenden yana kullandılar, öldürülene Müslüman, öldürene de kâfir dediler. Öldüren, bir müslümanın canına kıymakla büyük günah işlemişti. O halde kâfir olmalıydı. Watt, Hâricîler'in büyük günah işleyen kişiyi toplumdan dışlamalarının sebebi olarak,⁶⁷ *kebire sahibinin* (büyük günah işleyen kişinin) günahı sebebiyle, bütün bir toplumun "cennet ehli" olma statüsünü kaybetme tehlikesini gösterir.⁶⁸ Sadece büyük günahı işleyen değil, büyük günahı işleyen kişinin çocuğu da kâfirdi. Ezârîka, muhaliflerinin kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi mübah saymıştı.⁶⁹ Ayrıca bu çocukların, babalarıyla birlikte cehennemlik olduğunu söylemişlerdir.⁷⁰ Fakat Sufriyye bu görüşe katılmamaktadır.⁷¹

⁶⁴ HODGSON, Marshall G. S. (Çev.: Metin Karabaşoğlu): *İslamın Serüveni*, İstanbul-1995, I, 208.

⁶⁵ REBÎ' B. HABÎB: *el-Câmi'u's-Sahih Müsnedü'l-İmâm er-Rebî' b. Habîb*, tah.: Muhammed İdrîs, Beyrut-1995, s. 295.

⁶⁶ Hâricî fırkaları içinde en mutedil görüşe sahip olan İbadiler ise ayrıldıkları ana gövde olan Hariciler'den bu konuda farklı düşünmekte ve ameli imana dâhil etmezler. Bkz.: REBÎ' B. HABÎB: s. 42.

⁶⁷ Watt cümlesine "muhtemelen" diyerek başlar, bkz.: WATT, W. Montgomery (Çev.: Dr. Harun Yıldız): "İslam Toplumuna Mensubiyetin Şartları", OMÜİFD., Samsun-2006, s. 431.

⁶⁸ WATT: a.g.m., s. 431.

⁶⁹ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 140; İSFERÂİNÎ: s. 50; CÜRCÂNÎ: s. 629.

⁷⁰ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 141.

⁷¹ EŞ'ARÎ: I, 182.

Eş'ari, Hâricîlerin büyük günah işleyen kimse hakkında “İslâm’a giren kimselerden büyük günah işleyenler, kâfirlerin azabı gibi cezalandırılır” dediklerini nakleder.⁷²

Hâricîler genelde, takiyyeyi kabul etmezler. Fakat Necedât fırkası takiyyenin söz ve amelde caiz olduğunu kabul etmekte⁷³, Sufriyer ise sözle caiz, fiille caiz olmadığını iddia etmektedirler.⁷⁴ İmam Rebi b. Habib’in *Câmiu’s-Sahih*’inde şöyle bir hadis vardır: İbn Abbas Hz. Peygamber’e gelir ve “takiyye hakkında ne dersin?” diye sorar. Hz. Peygamber ona; “Allah ümmetimi hata ve unutmaktan korumuştur, kim güç yetiremezse (zor durumda kalırsa), takiyye onun için kerih değildir” demiştir.⁷⁵

İslâmiyet’i Hâricîler “Allah’ın emirlerine tam olarak teslim olmak” şeklinde anlamaktadırlar.⁷⁶ Onlar münafik saydıklarının öldürülmesi hususunda acele etmemişler ve değişik bir sistem geliştirmişlerdir. Nisa (4) suresinin 89. ayetini⁷⁷ esas aldıkları bu sistem şu şekilde özetlenebilir: Münafıklar hicret edinceye kadar onlardan hiç biri dost edinilmeyecektir. Bu zaman zarfında eğer bu kişiler Müslümanlarla aralarında yaptıkları anlaşmaya uymazlar ve yüz çevirirlerse ele geçirildikleri yerde öldürülebileceklerdir.⁷⁸

⁷² EŞ’ARÎ: I, 204.

⁷³ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 143; EBÛ ZEHRA, Muhammed (Çev.: Sıbğatullah Kaya): *İslâm’da İtikadî, Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, İstanbul-2004, s. 79; AKYOL: Hâricîlik ve Şia, s. 102.

⁷⁴ FAHREDDİN ER-RÂZÎ: s. 51; EL-CÂBELKÎ, Ali b. Aşğar Muhammed Şefi’(1313/1894): *Tarâifu’l-Makâl fî Ma’rifeti Tabakâti’r-Rical*, tah.: es-Seyyid Mehdi Recâi, Kum-1989, II, 237; CÛRCÂNÎ: s. 630.

⁷⁵ REBÎ’ B. HABÎB: s. 301.

⁷⁶ VERGELÂNÎ: ‘Adl ve’l-İnsâf, II, 98.

⁷⁷ “Onlar kendileri inkar ettikleri gibi, keşke siz de inkar etseniz de eşit olsanız isterler. Onlar size katılmadıkça, onlardan dost edinmeyin. Eğer yüz çevirirlerse onları tutun, bulduğunuz yerde öldürün. Onlardan dost ve yardımcı edinmeyin.” Nisa (4): 89.

⁷⁸ VERGELÂNÎ: ‘Adl ve’l-İnsâf, II, 103.

BİRİNCİ BÖLÜM

KONUyla İLGİLİ KAVRAMLAR

İslâm tarihinde aşırı görüşleriyle öne çıkan mezhepleri tahlil etmede onların, *hurûc*, *ku'ud* ve hicret hakkında ne düşündüklerine bakmak en tutarlı yol olsa gerektir. Çünkü bu üç kavram Hâricîlerce, sözlü olarak ifade edilmese de, bir kişinin nerede ve kimin safında bulunduğunu belirlemede kullanılmaktadır. Bu münasebetle biz bu bölümde önce *hurûc*, *ku'ud* ve hicretin ne anlama geldiğini ve tezimizde ne şekilde kullandığımızı işleyecek ardından da Hâricîlerle ilgili yazılmış herhangi bir metinde karşımıza çıkabilecek olduğunu düşündüğümüz bazı kavramları açıklayacağız.

I. KONUyla İLGİLİ ANA KAVRAMLAR

I. I. HURÛC

Hurûc, *harace* kökünden bir mastardır.⁷⁹ Çıkmak, kaynaklanmak, çiğnemek, isyan etmek anlamlarına gelmektedir. Girmek fiilinin karşıtı olarak kullanılmaktadır.⁸⁰ “Çıkış yeri” anlamına gelen *mahrec* de aynı kökten türeyen bir kelimedir.⁸¹ Kelime isim-fiil olarak çıkış, doğma, ayrılma, saldırı anlamlarına gelmektedir.

Istılahta *hurûc*, “alâ” harfi ceriyle beraber kullanıldığında, siyasi anlamda, “isyan etmek” kavramına karşılık kullanılmıştır. Yani siyasi iradeye silahla karşı

⁷⁹ El-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbi (400/1009): es-Sıhah Tâcü'l-Luga ve Sıhahi'l-'Arabîyye, tah.: Ahmed Abdülgafur Attâr, 4. bas., Beyrut-1990, I, 309; İBNÜ'L-MANZÛR, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem Ensârî (711/1311): Lisânü'l-Arab, Beyrut-trs. II, 249; EL-FÎRUZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub (817/1415): el-Kâmusü'l-Muhît, tah.: Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-1986, s. 237.

⁸⁰ CEVHERÎ: I, 309; İBNÜ'L-MANZÛR: II, 249; ET-TAHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali el-Fârûkî: Keşşâfu Istilâhâtü'l-Funûn, Kahire-trs., II, 180; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 237.

⁸¹ CEVHERÎ: I, 309; İBNÜ'L-MANZÛR: II, 249; TAHÂNEVÎ: II, 180; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 238.

gelmeyi ifade eder. Zaten “isyân edenler”, “ayrılanlar” anlamında kullanılan Hâvaric kelimesi de aynı kökten türemiş ve bu mezhebe ad olmuştur.⁸²

Kur’an’da ise *hurûc* kelimesi beş yerde geçmektedir.⁸³ Bunlardan ikisinde yeniden dirilmek⁸⁴, birinde kurtulmak⁸⁵, ikisinde ise savaşa çıkmak⁸⁶ anlamında kullanılmıştır.

Hurûc’la yakın anlamlı olan *bağy* ve *masiyet* kavramlarını bu bağlamda söz konusu edebiliriz. İki kelimenin de meşru siyasi otoriteye karşı çıkma anlamları olsa da *masiyet* kelimesinde daha çok Allah’a ve O’nun Rasûlü’ne itaatsizlik ön plandadır. *Bağy* ise zaman zaman *hurûc* kelimesinin müteradifi olarak kullanılabilir. Meşru devlete karşı gayri meşru isyanı ifade eden *bağy* kelimesi de *hurûc* gibi, belki biraz daha fazla, olumsuz anlam içermektedir. İsyân eden için *bağy* kökünden gelen *bâğî* kelimesinin kullanılması bunu gösterir.⁸⁷

Tezimizin konusu olan Hâricîlik düşünce ve pratiğinin aslında temeli *hurûc* fikrine dayanır. Bu sebeple Hâricîlik okumalarında *hurûc* kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla biz de bu kavram üzerinde öncelikle durmak istiyoruz.

Hurûc kelimesini tezimizde, “siyasi iradeye karşı gelmek” anlamında kullandık. Türkçe’de başkaldırmak, isyan etmek gibi fiillerle karşılanan bu sözcük, Hâricîler’in en ayırt edici özelliğini nitelemektedir. Meşru idareye karşı gelmek, önce o idareyi meşru görmemeyi gerekli kılmaktadır. Gayri meşruluk ise halifenin veya imamın günah işlediği ve küfre düştüğü,⁸⁸ bu sebeple, idareyi devam ettiremeyeceği,

⁸² TAHÂNEVÎ: II, 180; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 238; FIĞLALI, Ethem Ruhi: “Hâricîler”, DİA, İstanbul-1997, XVI, s. 169. Ayrıca Hâricî ismi hakkında bkz.: ŞEHRİSTÂNÎ: I, 132; FIĞLALI: “Hâricîler”, DİA, XVI, s. 169; WATT: *Teşekkül Devri*, s. 18-23. Fazlurrahman da Hâricî adının itikâdî sapıklıkla ilgisinin olmadığını, sadece isyancı ve ihtilalci anlamına geldiğini söylemektedir. Bkz.: FAZLURRAHMAN: *İslam*, s. 234.

⁸³ ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad: el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kahire-1996, s. 282.

⁸⁴ Kaf (50): 11, 42.

⁸⁵ Ğafir (40): 11.

⁸⁶ Tevbe (9): 46, 83.

⁸⁷ Bkz.: ŞAFAK, Ali: “Bağy”, DİA, İstanbul-1991, IV, s. 451-2; TOPALOĞLU, Bekir: “Mâsiyet”, DİA, İstanbul-2003, XXVIII, s. 77.

⁸⁸ EBÜ'L-ME'ÂLÎ: s. 49; FAHREDDİN ER-RÂZÎ: s. 46; CÜRCÂNÎ: s. 629; CÂBELKÎ: II, 235.

idareden alınması gerektiği⁸⁹ mantığı kurgulanarak ortaya çıkar. Çünkü ortada bir günah vardır. İmanla beraber günahın olması mümkün değildir. Çünkü amel imandandır.⁹⁰ Bu günah kişiyi küfre sokmaktadır. Küfretmekle zulmetmiş olan zalim imama isyan caizdir.⁹¹ Günahkârların hükmettiği bir yönetimin gayri meşruluğuna inanan Hâricîler, hem yönetileni hem de yöneteni yargılayabilmek için elle tutulur, gözle görülür bir ahlaki delil aradılar ki, bu da imana getirdikleri, biraz önce bahsettiğimiz yorumdu.⁹² N. A. Mustafa ise Hâricîler'in *hurûc* fikrini, aktif muhalefet içinde isyanlarla ortaya koyduklarını söylemektedir.⁹³

Hâricîler'e göre, halife zulmettiğinde ve sünnete muhalefet ettiğinde ona isyan (*hurûc*) vaciptir.⁹⁴ Çoğu zaman bununla da yetinilmemiş, sıradan bir günah işleyen halifeye de isyan edilmiştir. Ehl-i Sünnet ise bu görüşü benimsememiş, halife zulüm işlese bile ona isyan etmenin, ihtilal hareketine girişmenin (*hurûc ale's-sultan*) caiz olmadığını ifade etmiştir.⁹⁵ Bu durumda Hâricîler iki şıktan birisini tercih edeceklerdi: Müslüman ise mecburen isyan edecekti; ya da yöneticiye itaat edip kâfir olacaktı.⁹⁶ Nitekim birçok Hâricî fırka, isyan etmeyenleri (*ka'ade* durumunda kalanları) tekfir

⁸⁹ İBN SELLÂM EL-İBÂDÎ: s. 116 vd.; İBNÜ'S-SERRÂC: s. 4a; FİĞLALİ: "Hâricîler", DİA, XVI, s. 169.

⁹⁰ EN-NESEFÎ, Ebû Mutî' Mekkî b. Fazl (318/930): Kitâbu'r-Red 'alâ'l-Bida' ve'l-Ehvâ, neşreden: BERNAND, Marie: "Le Kitap al-Radd 'Alâ'l-Bida' D'abu Mutî' Makhul al-Nasafî", Annales Islamologies, 16 (1980), s. 62.

⁹¹ MAKDÎSÎ: II, 182. Hâricîler, kendi fırkaları içinde bu nedenle birçok ayrılığa düştüler. Kendi idarecilerinden Necde b. Âmir'i azletmeleri olayı hakkında bkz.: EŞ'ARÎ: I, 175-6; ŞEHRİSTÂNÎ: s. 143.

⁹² HODGSON: I, 215.

⁹³ MUSTAFA: s. 50; Ayrıca aktif muhalefet için bkz. a.ge.: s. 118.

⁹⁴ İBNÜ'L-MURTAZÂ, Ahmed b. Yahyâ Mehdî Lidînillâh (840/1437): el-Münye ve'l-Emel fî Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal, tah.: Muhammed Cevad Meşkûr, Beyrut-1979, s. 104.

⁹⁵ ET-TAFTAZÂNÎ, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah (792/1390) (Haz. ve Çev.: Süleyman Uludağ): *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi: Şerhu'l-Akâid*, 4. bas., İstanbul-1999, s. 333-5.

⁹⁶ AKYOL, Taha: *Hâricîler ve Hizbullah*, 2. bas. İstanbul-2000, s. 69.

etmiştir.⁹⁷ Bazen de Acâride fırkasının bir kolu olan Halfiyye fırkasında olduğu gibi, *hurûc* cihatla eş anlamlı görülmüş ve cihadı terk edenin kâfir olduğu iddia edilmiştir.⁹⁸

Hâricî fırkalarının *hurûc* konusundaki görüşleri farklı olmakla beraber, isyan etmek Hâricîlerin en belirgin özelliği idi. Bu isyan sürekli ve olabildiğince şiddetlidir. Hakem olayı ile başlayan Hâricî isyanları onların tarih sahnesinden silinmelerine kadar devam etmiştir.⁹⁹ İsyandar çok kanlı olmuştur. Hâricîlerin İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde çıkarttıkları isyanlar arasında organik bir bağ bulmak çoğu zaman mümkün olmamaktadır.¹⁰⁰ Bunlar birbirinden bağımsız hareketlerdir.

İnsanlar, kendi idarecilerinden memnun olmadıkları zaman genellikle onları idareden nasıl uzaklaştıracaklarını tartışırlar. Bu husus sanki insanın fitratında tabii bir şekilde bulunmaktadır. Fakat isyanın, merkezi idareye yapılan bir başkaldırı olması münasebetiyle hiç de hoş karşılanmadığı ve bu fiilin kaynaklarda olumsuz kelimelerle yansıtıldığı ifade edilir.¹⁰¹ Hâricîler ise bu kavramlara dînî sebeplerle sarılmaktaydılar.

I. II. KU'ÛD

Ku'ûd, *ka'ade* kökünden bir mastardır.¹⁰² Oturmak, vazgeçmek, çaresiz duruma sokmak anlamlarına gelmektedir. “Esas, kural ve yöntem” gibi anlamları da içeren ve aynı zamanda Türkçeleşmiş olan *ka'ide* (çoğulu: *kava'id*) de bu kökten

⁹⁷ Ezârika için bkz.: BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83; EN-NECCÂR, ‘Âmir: Fî Mezâhibi'l-İslamiyyîn: el-Havâric-el-İbâziyye-eş-Şî'a, Kahire-1995, s. 55; Necedât için bkz.: İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064): Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal, tah.: Dr. Muhammed İbrâhim Nasır, Beyrut-1996, V, 53; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 170.

⁹⁸ İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (597/1201): Telbîsu İblîs, Kahire-trs., s. 19; İBNÜ'S-SERRÂC: s. 4b.; NESEFÎ: s. 72.

⁹⁹ *Hurûc* örnekleri için bkz.: İBN RUZEYK, Hamid b. Muhammed: el-Fethü'l-Mübîn fî Sîreti's-Sâdeti'l-Busâidiyyîn, tah.: Abdülmün'im Âmir, Maskat-1977, s. 16-21, 48-61. vd.

¹⁰⁰ DEMİRCAN, Adnan: Hâricîler'in Siyasi Faaliyetleri, İstanbul-1996, s. 248-9. Demircan, “Aynı fırkaya mensup kimseler arasında bir bağın mevcudiyetini tesbit edebiliyorsak da farklı görüşlerde olan fırkalar için aynı şeyi söyleyebilmemiz mümkün değildir” demektedir. Bkz.: Aynı yer.

¹⁰¹ MUSTAFA: s. 187 vd.

¹⁰² CEVHERÎ: II, 525; İBNÜ'L-MANZÛR: III, 357; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 397.

türetilmiştir.¹⁰³ Ayrıca bir fıkıh terimi olarak namazların ikinci ve son rekâtında belli bir süre oturmayı ifade eden ve kelimenin sözlük anlamını da içeren *ka'de* de bu kökten türetilmiştir.¹⁰⁴ Kelime isim-fiil olarak oturma, kaçınma ve feragat anlamlarına gelmektedir.

İstılahta *ku'ûd*, ayaklanmaktan ve öldürmekten geri kalmak anlamındadır. Hâricî düşüncesine inanan, ama isyan etmeyi doğru bulmayan Hâricîler için kullanılır. Topluluk ismi olarak da, Haruriyye'den, kitale katılmayanlara isim olmuştur.¹⁰⁵ *Ku'ûd*, *hurûc*'un zıddıdır ve isyan etmemeyi, en yalın ifadeyle, pasif kalmayı ifade eder. *Ka'ade* şeklindeki kullanımı ise, *fe'aletün* vezninde cem'i mükesserdir ve "oturanlar" manasına gelmektedir. Hâricî olduğu halde fırka mensuplarının toplandığı yere hicret etmeyen, ayrıca Hâricîlerin kâfir saydıkları kişi ve gruplarla yapılan mücadelelerde mezhep mensuplarını fiilen desteklemeyip savaşlardan geri kalanlar için kullanılmaktadır.¹⁰⁶

Kur'an'da ise *ku'ûd* kelimesi dört yerde geçmektedir.¹⁰⁷ Bunlardan üçünde sözlük anlamına uygun olarak oturmak¹⁰⁸, birisinde de savaşa katılmamak¹⁰⁹ anlamında kullanılmıştır.

Ku'ûd fikri tüm Hâricî fırkaları tarafından savunulmamıştır. Bazı fırkalar tarafından sahiplenilmiştir. Mesela Necadat¹¹⁰, Hamziyye¹¹¹, Sufriyye¹¹²,

¹⁰³ CEVHERÎ: II, 525; İBNÜ'L-MANZÛR: III, 361; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 397.

¹⁰⁴ Bkz.: SİFİL, Ebubekir: "Ka'de", DİA, İstanbul-2001, XXIV, s. 55.

¹⁰⁵ İBNÜ'L-MANZÛR: III, 357; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 397.

¹⁰⁶ Bkz.: ÖZ, Mustafa: "Kaade", DİA, İstanbul-2001, XXIII, s. 589.

¹⁰⁷ ABDÛLBÂKÎ: s. 657.

¹⁰⁸ Al-i İmran (3): 191; Nisa (4): 103; Buruc (85): 6.

¹⁰⁹ Tevbe (9): 83.

¹¹⁰ Müberred'in Kâmil'inde, "Savaştan geri kalmak caizdir fakat cihat tercih edilmelidir" ifadesi yer almaktadır. Bkz.: EL-MÜBERRED, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdülekber el-Ezdî (286/899): el-Kâmil, tah.: Muhammed Ahmed Dâli, Beyrut-1986, III, 1215-6; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144; FİĞLALİ: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 82; ÖZ: "Kaade", DİA, XXIII, s. 589.

¹¹¹ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 98, 100.

¹¹² MÜBERRED: III, 1221; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 159; CÛRCÂNÎ: s. 630; CÂBELKÎ: II, 237; VİDA, G. Levi Della: "Sufriyye", İA., İstanbul-1966, X, s. 783; FİĞLALİ: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 82.

Beyhesiyye'nin Avfiyye kolundan bir grup¹¹³, Acârîde¹¹⁴ ve İbâdiyye¹¹⁵ bu fırkalardandır. Daha önce giriş bölümünde belirttiğimiz gibi Hâricîler ikiye ayrılmışlar, bunlardan aksiyonerlikten ziyade kelâmî tartışmalarıyla ön planda olan ve Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye¹¹⁶'nin görüşlerine bağlı Basra Hâricîleri *ku'ûd* fikrini savunmuşlardır.¹¹⁷ İleriki yıllarda da İbâdiyye'nin temellerini bu Hâricîler oluşturmuşlardır.¹¹⁸ *Ku'ûd* fikri, görünüş itibariyle Hâricî mantığına terstir. Çünkü Hâricî denilince ilk akla gelen husus, ardı arkası kesilmeyen ve sonucu çok kanlı biten isyanlardır. Fakat bu görünüş bizi aldatmamalıdır. *Ku'ûd* fikri, Hâricî fırkaları arasında sayıları hiç de azımsanmayacak bir grup tarafından savunulmuştur.

Biz, *ku'ûd* kavramını tezimizde iki farklı anlamda kullandık. Birincisi; *hurûc*'un zıddıdır; yani *hurûc* etmemeyi, bir başka deyimle isyan etmemeyi ifade eder. İkincisi ise; *hicret*'in zıddıdır; hicret etmemeyi ifade eder. Kaynaklarda bu iki anlama da rastlanabilmektedir. Mustafa Öz de, Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nde yazdığı *ka'ade* maddesinde bu iki anlamı göz önünde bulundurarak bir tanım yapmıştır.¹¹⁹

Ka'ade'nin durumu iki önemli Hâricî fırkasının oluşmasına neden olmuştur. Bu fırkalar; Ezârîka ve Necadât'tır. Ezârîka fırkasının kurucusu Nâfi ile Necadât fırkasının kurucusu Necde arasında bu konuda uzun tartışmalar yaşanmıştır.¹²⁰ Nâfi

¹¹³ EŞ'ARÎ: I, 192; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 109; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 146; ÖZ: "Kaade", DİA, XXIII, s. 589.

¹¹⁴ Acârîde'nin *ku'ûd* hakkındaki görüşü, "Hicret farz değil fazilettir. Hicret etmeyerek oturdukları yerde kalanlar kebire işlemedikleri sürece mümin statüsünde olup hem kendilerinin hem de ailelerinin can güvenliği sağlanmalıdır" şeklinde özetlenebilir. Bkz.: ŞEHRİSTÂNÎ: I, 148; NECCÂR: 47; ÖZ: "Kaade", DİA, XXIII, s. 589.

¹¹⁵ CÂBELKÎ: II, 237; İbâdiyye'nin *ku'ûd* hakkındaki görüşü, "Muhalif vatandaşların can güvenliği sağlanmalıdır; fakat idarecilerin bulunduğu ordugahlar da zulüm bölgesi olduğu için cihat açılmalıdır. Fakat *ka'ade* tekfir edilmez" şeklinde özetlenebilir. Bkz.: BAĞDÂDÎ: Fark, s. 106; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 157; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 173; CÜRCÂNÎ: s. 630; ÖZ: "Kaade", DİA, XXIII, s. 589.

¹¹⁶ ED-DERCİNÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Sa'id b. Süleyman (616/1219): Tabakâtü'l-Meşâyih bi'l-Mağrib, tah.: İbrâhim Tallay, Beyrut-trs., II, 214 vd.; EŞ-ŞEMMÂHÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman (928/1522): Kitâbü's-Siyer, tah.: Ahmed b. Seûlâ es-Siyâbî, Umman-1987, I, 61 vd.

¹¹⁷ O kadar ki Müberred, Mirdas'ın *ka'ade*'nin başı olduğunu söylemektedir. Bkz: MÜBERRED: III, 1082-3. Wellhausen ise Mirdas'ın diğer Hâricîler'in isyanlarına lanet ettiğini bildirmektedir. Bkz.: WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 37. Hodgson da bu fikirleri destekler mahiyette, Hâricî görüşlerine meyilli kimselerin Basra'da örgütlenerek Hâricî doktrinini *hurûc* eylemine girişmeksizin propaganda ettiklerini söyler. Bkz.: HODGSON: I, 208.

¹¹⁸ FİĞLALİ: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 83 vd.

¹¹⁹ Öz: "Kaade", DİA, XXIII, s. 589.

¹²⁰ MÜBERRED: III, 1215-19.

kendilerine katılmayan *ka'ade*'nin kâfir olduğunu söylerken¹²¹, Necde onların kâfir olmadıklarını söylemiştir. Nâfi “*ka'ade* kâfirdir” derken Tevbe suresinin 90. ayetini delil olarak göstermiştir. Necde ise buna karşılık *ku'ûd*'un caiz olduğunu, fakat cihadın efdal olduğunu söylemiş ve Nisa suresinin 95. ayetini esas almıştır.¹²²

Ka'ade fikri Hâricîliğin doğuş devrinin bir ürünü değildir. Çünkü ilk Hâricîlerin ayrılma sebepleri Hz. Ali'nin tahkimde yanıldığı fikrine dayanmaktaydı.¹²³ Görüşlerinde mutedillikten çok aşırılık ön plandaydı. *Ku'ûd* fikrinden ziyade *hurûc* fikri öne çıkmaktaydı. *Ku'ûd* fikri ise Hâricî düşüncesini kabul etmekle beraber, öldürme eylemine katılmak istenmediğini ortaya koymaktadır. Bu ise ılımlı olmaya atılan bir adımdır.¹²⁴ Elie Abid de, *ku'ûd* fikrini ilk ortaya atan kişinin Sufriyye Mezhebinin imamlarından biri olan İmran b. Hittan¹²⁵ olduğunu söylemektedir.¹²⁶

I. III. HİCRET

Hicret, *he-ce-re* kökünden gelmektedir. Sözlükte terk etmek, ayrılmak, göç etmek ve bırakmak anlamlarına gelir. “Kişinin bir yerden başka bir yere gitmesi”¹²⁷ anlamında da isim olarak kullanılmaktadır. İnsanların rızık peşinde bir mekândan başka bir mekâna gitmeye gayret etmelerine de *hicret* denir.¹²⁸

İstılahta *hicret*, *dâru'l-harp*'ten *dâru'l-İslâm*'a göç etmektir. Yani; halkı ve yönetimi Müslüman olmayan bir yerden, halkı ve yönetimi Müslüman olan başka bir

¹²¹ MÜBERRED: III, 1213, 1215; EŞ'ARÎ: I, 169; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 140; CÜRCÂNÎ: s. 629.

¹²² EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144; Biz, *ku'ûd*'la ilgili en geniş tartışmayı Ebû Hâtim er-Râzî'de buluyoruz. Bkz.: Aynı yer.

¹²³ MÜBERRED: III, 1079-80.

¹²⁴ Yıldız, Hâricîleri radikal ve ılımlı şeklinde tasnif etmektedir. Bkz.: YILDIZ, Harun: Din Siyaset ve İdeoloji, Samsun-1999, s. 124-5.

¹²⁵ İmran b. Hittan hakkında bkz.: DERCİNÎ: II, 226 vd.; ŞEMMÂHÎ: I, 73.

¹²⁶ SALEM, Elie Adib: Political Theory and Institutions of The Khawarij, Baltimore-1956, s. 29.

¹²⁷ CEVHERÎ: II, 851; İBNÜ'L-MANZÛR: V, 251; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 637.

¹²⁸ MUSTAFA, İbrahim – EZ-ZEYYÂT, Ahmed Hasan - ABDÜLKÂDİR, Hâmid – EN-NECCÂR, Muhammed Ali: Mu'cemü'l-Vasît, İstanbul-1996, s. 973.

yere göç etmektir. *Hicret*, İslâm dîninin yayılmasında bir dönüm noktası kabul edilen, Hz. Peygamber'in peygamberlik vazifesini Mekke'de yürütemeyeceğini düşünerek Medine'ye göç etmesine denmiştir.¹²⁹ Hâricîler'in bazı fırkaları da bu anlamı esas alarak, kendi fikirlerinde olmayan muhaliflerinin bölgelerine *dâru'l-küfr* demişler¹³⁰ ve kendi inançlarında olan kişileri hicret etmeye davet etmişlerdir. Hâricîler bu noktada Hz. Peygamber'in hicret geleneğini takip ettiklerini iddia ettiler.¹³¹ Ayrıca Hâricîler için hicret etmek, bedevi kabilelerinin sıfatı olan *a'rabi* kavramından uzaklaşarak yerleşik, şehirli olmaya atılan ilk adım olması yönünden de önemlidir.¹³² Çünkü *a'rabi* olmak Kur'an'da yerilmişken, şehirli olmak takdir görmüştür.¹³³

Kur'an'da ise bu kelime *hicret* şekliyle geçmemektedir.¹³⁴ Aynı kökten gelen kelimelerin geçtiği yerlerin tümünde “göç etmek, ayrılmak ve terk etmek” anlamları vardır.¹³⁵ Kur'an'da, bir kişiden veya gruptan ayrılmak¹³⁶, kötü şeyleri terk etmek¹³⁷, ıstılah anlamına uygun olarak, Allah uğrunda başka bir yere göç etmek¹³⁸ şeklinde bu kelimenin geçtiği ayetler vardır. Yine “hicret eden kimse” anlamında *muhacir*

¹²⁹ Hz. Peygamber'in hicreti hakkında bkz.: EL-MERCANÎ, Ebû Muhammed Afifüddin b. Abdullah (770/1368'den sonra): Behcetü'n-Nüfûs ve'l-Esrâr fî Tarîhi Dâri'l-Hicreti'n-Nebiyi'l-Muhtâr, tah.: Muhammed Abdülvehhâb Fazl, Beyrut-2002, I-II.

¹³⁰ Ezârika için bkz.: EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 84; İSFERÂİNÎ: s. 50; MAKRÎZÎ: II, 354; NECCÂR: s. 55.

¹³¹ SALEM: s. 82.

¹³² WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 10.

¹³³ Bu konuda şu ayetler hatırlanmalıdır: “Bedevilerin küfür ve nifakları her yönden, daha ileridir. Allah'ın, peygamberine indirdiğinin sınırlarını bilmemek, onlara daha layıktır. Allah bilendir, hâkimdir.” Tevbe (9): 97. “Bedeviler: ‘İnanlık’ dediler. De ki: İnanmadınız ama İslam olduk deyiniz; inanç henüz gönüllerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve peygamberine itaat ederseniz, işlediklerinizden bir şey eksilmez. Doğrusu Allah, başışlar, merhamet eder.” Hucurat (49): 14.

¹³⁴ Bu kelime farklı şekilleriyle Kur'an'da 31 yerde geçmektedir. Bkz.: ABDÛLBÂKÎ: s. 822.

¹³⁵ Örnek olarak bkz.: “Haksızlığa uğratıldıktan sonra, Allah yolunda hicret eden kimseleri, and olsun ki, dünyada güzel bir yerde yerleştiririz. Ahiret ecri ise daha büyüktür, keşke bilseler!” [Nahl (16): 41]. “Allah yolunda hicret edenlere, sonra öldürülen veya ölenlere Allah, elbette onlara güzel bir rızık verecektir. Rızık verenlerin en hayırlısı yalnız Allah'tır.” [Hacc (22): 58]. “Rableri dualarını kabul etti: Birbirinizden meydana gelen sizlerden, erkek olsun, kadın olsun, iş yapmanın işini boşa çıkarmam. Hicret edenlerin, memleketlerinden çıkarılanların, yolunda ezaya uğratılanların, savaşan ve öldürülenlerin günahlarını elbette örteceğim. And olsun ki, Allah katından bir nimet olarak, onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere koyacağım. Nimetin güzeli Allah katındadır.” [Âl-i İmrân (3): 195].

¹³⁶ Nisa (4): 34; Meryem (19): 46; Müzzemmil (73): 10.

¹³⁷ Müddessir (74): 5.

¹³⁸ Bakara (2): 218; Al-i İmran (3): 195; Nisa (4): 89, 97; Tevbe (9): 20.

(çoğulu: *muhacirat*)¹³⁹, kelimesi geçmektedir. Hicretten bahseden bazı ayetlerin ortak bir özelliği de bu ayetlerin aynı zamanda cihattan da bahsediyor olmasıdır.¹⁴⁰

Hurûc'la *hicret* aynı şey değildir. *Hicret*, *hurûc*'tan farklıdır. Hâricî düşüncesine sahip olan Müslümanların kendi aralarındaki bağların kopmaması için hicret etmeleri gerekir.¹⁴¹ Hicret sosyal anlamda bir çıkış olduğundan dolayı siyasi iradeyle savaşmayı ifade etmez. Bir yerden bir başka yere gitmeyi ifade eder. Hâricî itikadını koruyabilmek ve gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra isyan etmek için hicret etmek gereklidir. Nihayetinde içinde bulunulan durumu kabul etmemeyi ifade eder.

Birçok Hâricî fırka için Müslüman olmayanlarla (kendi görüşlerinden olmayanlarla) birlikte yaşamak caiz değildir.¹⁴² Bu sebeple *dâru's-şîrk* vatan edinilemez.¹⁴³ İşte bu yüzden hicret edilmelidir. Ezârika fırkası, kendi görüşlerinde olanların hicret etmeleri gerektiğini söylemiştir. Hicret etmeyenleri ise müşrik olarak adlandırmıştır.¹⁴⁴ Acârîde fırkası ise hicret etmenin farz değil fazilet olduğunu düşünmektedir.¹⁴⁵ Tahkim sonrasında ilk Hâricîler Abdullah b. Vehb er-Rasibi'den, kendilerini halkı zalim olan bu yerden hicret ettirmelerini istemişlerdir.¹⁴⁶

Ka'ade kavramı, sadece *hurûc* etmeyenler için kullanılmaz. Ayrıca hicret etmeyenler için de kullanılır. Necedât fırkası, Ezârika fırkasına karşı muhalefetini işte bu noktada biraz daha sertleştirir ve “kendilerine hicret etmeyip yerlerinde kalanları (*ka'ade*) küfürle suçlayanları tekfir eder.”¹⁴⁷ Açıktır ki burada Necadat fırkasının tekfir ettiği kişiler Ezârika'nın fikirlerini savunanlardır.

¹³⁹ Nisa (4): 100; Tevbe (9): 100, 117; Nur (24): 22; Mümteherine (60): 10.

¹⁴⁰ Bakara (2): 218; Enfal (8): 72, 74-5; Tevbe (9): 20; Nahl (16): 110.

¹⁴¹ CRONE, Patricia - ZİMMERMANN, Eritz W.: The Epistle of Salim b. Dhakwan, Oxford-2001, s. 196.

¹⁴² Neşvânu'l-Himyerî: Hâricîler'in, “*Daru'l-küfür*'de ikamet eden kafirdir” dediklerini kaydeder. Bkz.: NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 178; MAKRÎZÎ: II, 354; Râzî de, “imanını açıklayan hariç” der. Bkz.: EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284.

¹⁴³ VERGELÂNÎ: 'Adl ve'l-İnsâf, II, 88.

¹⁴⁴ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83; İSFERÂİNÎ: s. 50; Cürçânî, Ezârika'nın hicret etmeyenleri tekfir ettiğini söyler. Bkz.: CÛRCÂNÎ: s. 629.

¹⁴⁵ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 148; NECCÂR: s. 47.

¹⁴⁶ İBN KUTEYBE: İmâme, I, 147-8.

¹⁴⁷ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87.

Hicret, zorluktan kaçış veya durgunluğa geçiş değildir. Bilakis güçlenip tekrar gelmek için geçici olarak uygun bir yere gitmektir. Hicret, zulmü düzeltme araçlarından biridir.¹⁴⁸ Kişinin güçsüz olması ise, ayette işaret edildiği gibi bir mazeret değildir.¹⁴⁹ Zulme karşı hiçbir şey yapmamak, teslim olmak Allah'ın hoşnut olmadığı bir davranıştır.¹⁵⁰ O halde içinde bulunulan zor durum değiştirilemiyorsa hicret edilmelidir.

II. KONUYLA İLGİLİ TÂLİ KAVRAMLAR

II. I. EMİR Bİ'L-MA'RUF NEHİY ANİ'L-MÜNKER

Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker kavramı dört kelimedenden oluşmaktadır: Emir, ma'ruf, nehiy ve münker. *Emir*, *e-me-ra* kökünden türemiş olup; istemek, emretmek anlamlarına gelmektedir.¹⁵¹ *Ma'ruf*, '*a-ra-fe* sülasi fiilinden türemiştir. Tanımak, bilmek ve ayırt etmek manalarında kullanılmaktadır.¹⁵² İstilahta *ma'ruf*, "akıl ve dînin hoş gördüğü şey" diye tanımlanmıştır.¹⁵³ *Nehiy*, men etme, yasaklama, terk etme gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁴ *Münker* kelimesinin aslı ise *ne-ke-ra*'dır. Tanınmayan, inkâr edilen, reddedilen şey demektir.¹⁵⁵ Kavram olarak *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker*, Türkçe'ye "iyiliği emretmek/tavsiye etmek, kötülükten de sakındırmak" şeklinde aktarılabilir.

¹⁴⁸ ÖNKAL: "Hicret", DİA, İstanbul-1998, XVII, s. 463.

¹⁴⁹ "Kendilerine yazık edenlerin canlarını aldıkları zaman onlara "ne yaptınız bakalım?" deyince, "biz yeryüzünde zavallı kimselerdik" diyecekler. Melekler de: "Allah'ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!" cevabını verecekler. Onların varacakları yer cehennemdir. Orası ne kötü dönülecek yerdir!" Nisa (4): 97.

¹⁵⁰ MUSTAFA: s. 192-3

¹⁵¹ CEVHERÎ: II, 581; İBNÜ'L-MANZÛR: IV, 26-7; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 439.

¹⁵² CEVHERÎ: IV, 1401-2; İBNÜ'L-MANZÛR: IX, 236-7, 239-40; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 439.

¹⁵³ CEVHERÎ: IV, 1402; İBNÜ'L-MANZÛR: IX, 236.

¹⁵⁴ CEVHERÎ: VI, 2517; İBNÜ'L-MANZÛR: XV, 343-4; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 1728.

¹⁵⁵ CEVHERÎ: II, 836-7; İBNÜ'L-MANZÛR: V, 232-4; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 627.

Kur'an'da bu kavram *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* olarak dokuz yerde geçmektedir.¹⁵⁶ İyi ve doğru düşünce olarak kabul edilen inanç, en çok ma'ruf kelimesi ile; İslâm dînine yabancı, Müslüman toplum tarafından yadırganan ve yanlış görülen inanç ise münker kelimesi ile karşılanmaktadır.¹⁵⁷

Ma'ruf ve münker zaman içinde değişik anlamlarda kullanılmıştır. Cahiliye döneminde, ma'ruf ve münkerle kabile gelenekleri kastedilirken, İslâmiyet geldiğinde dînin emrettiği ve yasakladığı şeyler kastedilmiştir. Kelâm tartışmalarının yoğunlaştığı dönemlerde ise ma'ruf ve münkerin tespitinde akıl ve şeriat esas alınmıştır.¹⁵⁸

Müslümanlar sadece kendi şahısları için iyi işler görmek ve fenalıklardan sakınmakla yükümlü değildirler. Aynı zamanda bu tutumun her yerde hâkim olmasını sağlamalıdır. *Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* şeklinde formüle edilen bu kavramla İslâm âlimleri; iyiliğin hâkim kılınması ve yaygınlaştırılması, kötülüğün önlenmesi ve bu şekilde faziletli bir toplumun oluşturulmasını kastetmişlerdir. İslâm âlimleri de bu faaliyetin kitap, sünnet ve icmaya dayanarak farz olduğunu söylemişlerdir.¹⁵⁹ Bu temel düşünce genel olarak İslâmîdir. Ancak Wellhausen'ın dediği gibi, bunun hiç kimsenin gözyaşına bakmadan zamanlı-zamansız uygulanması ise Hâricîlerin alamet-i farikasıdır.¹⁶⁰

Cihat da *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* yerine kullanılan bir kavram olmakla birlikte¹⁶¹, bu terim daha çok gayri müslimlere karşı yürütülen bir faaliyet, İslâm'ı yayma, Müslümanları dış tehditlerden koruma, gerektiğinde silaha başvurma yerine kullanılmıştır. *Emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* ise Müslümanların kendi aralarında birbirlerini uyardıkları, Kur'an ve sünneti tavsiye etmeleri anlamında kullanılmıştır.¹⁶² Hâricîler için ise cihat, Fazlurrahman'ın ifadesiyle, bir iman esası

¹⁵⁶ Al-i İmran (3): 104, 110, 114; Araf (7): 157; Tevbe (9): 67, 71, 112; Hac (22): 41; Lokman (31): 17.

¹⁵⁷ ÇAĞRICI, Mustafa: "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker", DİA, İstanbul-1995, XI, s. 138.

¹⁵⁸ ÇAĞRICI: "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker", DİA, XI, s. 138.

¹⁵⁹ ÇAĞRICI: "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker", DİA, XI, s. 139.

¹⁶⁰ WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 18.

¹⁶¹ İBN TEYMIYYE, *İstikame* (baskı tarihi ve yeri yok; müessetü Kübra), II, 208-9'den naklen ÇAĞRICI: "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker", DİA, XI, s. 139.

¹⁶² Çağrıci: "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker", DİA, XI, s. 139.

olarak kendi taşkınlıklarını mevcut idareye ve genel olarak İslâm toplumuna yöneltmektir.¹⁶³

İyiliği emretmek, kötülükten de nehy etmek, aynı anda yapılması gereken görevlerdendir. Hâlbuki Hâricîler için kötülükten nehy etmek, iyiliği emretmenin önüne geçmekteydi. Buna uymayanlara ise sert tepki gösteriyorlardı.¹⁶⁴ Oysa birçok ayette bu iki kavram birlikte kullanılmıştır.¹⁶⁵ Belki de Hâricîler Hz. Peygamber'in "Kim bir kötülük görürse onu eliyle, buna gücü yetmezse diliyle önlesin, buna da gücü yetmezse kalbiye öfke duysun; bu ise imanın en zayıf derecesidir"¹⁶⁶ hadisine dayanarak önce kötülüğü önlemeye çalıştılar.

İslâm tarihinde *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* ilkesi çok önemli bir yere sahiptir. Mezhepler bu ilkenin hükmü hakkında ihtilaf etmişlerdir.¹⁶⁷ Hâricîlerin çoğunluğuna göre, münkeri def etmek mümkün olmadığında kılıç yoluyla *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* ilkesini yerine getirmek vaciptir.¹⁶⁸ Mu'tezile bu ilkeyi beş önemli prensibi (*usul-ü hamse*) içine almıştır.¹⁶⁹ Ehl-i Sünnet ise bu kavramı, iki aşamalı ahlaki bir ilke olarak görmüştür. Bu aşamaların ilki, "davranışlarla örnek olmak" ikinci aşama ise "iyiliği ve kötülüğü sözlü olarak anlatmaktır". Ayrıca bu ilkeye dayanarak hisbe teşkilatı kurulmuş ve bu teşkilatın denetimi devlet tarafından sağlanmıştır.¹⁷⁰

Bazen de siyasiler yaptıkları işleri meşru göstermek için bu ilkeye dayanma zorunluluğu hissetmişlerdir. Muaviye, Hz. Ali'ye muhalefet ederken bu ilke adına

¹⁶³ FAZLURRAHMAN: İslam, s. 120, 236.

¹⁶⁴ MÜBERRED: III, 1204-5; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 44; LAOUST: s. 53.

¹⁶⁵ Al-i İmran (3): 104, 110; A'raf (7): 157.

¹⁶⁶ MÜSLİM B. HACCAC, Ebu'l-Hüseyin el-Kureyşi: el-Câmi'u's-Sahîh, tah.: M. F. Abdülbâkî, Kahire-1955, "İman", 78; EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî: es-Sünen, Humus-1969, "Salat", 232.

¹⁶⁷ Bu mezheplerin görüşleri için bkz.: Çağrı: "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker", DİA, XI, s. 139.

¹⁶⁸ İBN HAZM: V, 20; MU'AMMER, Ali Yahya (1980): el-İbâdiyye Dirâse Murekkeze fî Usûlihîm ve Târîhihim, 2. bas. Kahire-1987, s. 77.

¹⁶⁹ ABDÛLCEBBÂR, el-Kâdî: Şerhu Usûli'l-Hamse, Beyrut-1954, s. 142-3; Çağrı: "Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker", DİA, XI, s. 140.

¹⁷⁰ Hisbe teşkilatıyla ilgili olarak bkz.: KAVAKÇI, Yusuf Ziya: Hisbe Teşkilatı, Ankara-1975; KALLEK, Cengiz: "Hisbe", DİA, İstanbul-1998, XVIII, s. 133-43.

hareket ettiğini söyleyerek¹⁷¹ onu tahkime davet ettiği mektubunda şöyle demişti: “Toplumun ıslahı dışında gelmiş geçmiş hiçbir şey beni sevindirmez. Ben bu işi hakkı ayakta tutmak ve *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* görevini yerine getirmek için yapıyorum.”¹⁷² Yine hatırlanacağı üzere, tahkim sonrasında Hz. Ali tarafından istekleri yerine getirilmeyen Hâricîler Harûra'ya çekilmişlerdi. Kendilerine Şeb'es b. Rib'i et-Temimi'yi askeri komutan¹⁷³, Abdullah b. Kevva el-Yeşkuri'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçmişlerdi. Burada dünya işlerinin şura ile yürüyeceğini, biatın yalnız Allah'a verileceğini ve iyiliğin emredilip kötülükten sakındırılacağını (*emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker*) ilan etmişlerdi.¹⁷⁴

Hz. Ali'nin Hâricîlerle konuşması için¹⁷⁵ gönderdiği Abdullah b. Abbas¹⁷⁶, onlarla yaptığı uzun tartışmalar neticesinde altı bin kişiyi geri kazanmayı başarmıştı. Geride kalanlar, Abdullah b. Vehb er-Rasibi'nin¹⁷⁷ evinde toplanmışlardı. Bu toplantı neticesinde Abdullah, Hâricîler'in lideri seçilmişti.¹⁷⁸ Toplantıya katılmayan Hâricîler'in de desteğini sağlamak isteyen Abdullah onlara yazdığı mektupta, “Tahkimi kabul etmeyenlerle *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* gereği mücadele etmemiz gerekir” demişti.¹⁷⁹ Hâricî liderlerinden olan Zeyd b. Huseyn ed-Dai¹⁸⁰ de, “Allah ahdimizi *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* yapmak, hak sözü söylemek ve Allah yolunda cihat etmek üzere kabul etti... Tahkim kararını verenlere karşı cihat etmek Müslümanlar üzerine farzdır. Allah'a yemin olsun ki münkeri değiştirmek ve bu katı kalplilerle savaşmakta hiç yardımcı bulamasam da Allah'a kavuşuncaya kadar

¹⁷¹ İBN EBİ'L-HADÎD, Abdülhamid Hibetullah b. Muhammed (655/1257): Şerhu Nehci'l-Belâğa, tah.: M. Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrut-1965, II, 226.

¹⁷² MİNKÂRÎ: s. 497-8.

¹⁷³ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 75-6.

¹⁷⁴ ÖZ, Mustafa: “Muhakkime-i Ülä”, DİA, İstanbul-2005, XXX, s. 398.

¹⁷⁵ MÜBERRED: III, 1079-80.

¹⁷⁶ İbn Abbas'ın Nafi b. Ezrak'la yaptığı diyalog İbadi Müellif Rebî' b. Habîb tarafından da nakledilmektedir. Bkz.: REBÎ' B. HABÎB: s. 316-7.

¹⁷⁷ DERCİNÎ: II, 201-2. FIĞLALI, Ethem Ruhi: “Abdullah b. Vehb er-Râsibî”, DİA, İstanbul-1988, I, s. 141.

¹⁷⁸ MÜBERRED: III, 1077-8; ŞEMMÂHÎ: I, 50; FIĞLALI: “Abdullah b. Vehb er-Rasibi”, DİA, I, s. 141.

¹⁷⁹ DÎNEVERÎ: s. 204; FIĞLALI: “Abdullah b. Vehb er-Rasibi”, DİA, I, s. 141.

¹⁸⁰ ŞEMMÂHÎ: I, 51. Şemmâhî'de bu kişinin ismi “Zeyd b. Hısn” olarak geçmektedir.

onlarla savaşırım” demektedir.¹⁸¹ Aynı doğrultuda olmak üzere İbadiler’in de, *emir bi’l-ma’ruf nehiy ani’l-münker*’i İslâm’ın esaslarından saydıkları bilinmektedir.¹⁸²

Aslında *emir bi’l-ma’ruf nehiy ani’l-münker* ilkesi esnek bir yapıya sahiptir. Hâricîler diğer konularda olduğu gibi burada da bu esnek yapıyı bozdular. Bu ilkenin gereğini davranışlarına öyle aktardılar ki, *emir bi’l-ma’ruf nehiy ani’l-münker*’in asıl anlamı hiçbir zaman gerçekleşmedi. Bu ilke Hâricîlerin elinde ıslah görevi yerine ifsad aracı oldu.¹⁸³

II. II. MİHNE

Kelimenin aslı *me-ha-ne*’dir. İsim olarak sözlükte zorluk, sıkıntı ve bela ile sınaama anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁴ Çoğulu, *mihan*’dır. İstilahta ise denemek veya bir kişinin Hâricî esasları hakkında ne düşündüğünü tespit etmek amacıyla sorgulamak anlamında kullanılmaktadır.

Bu kökten türeyen kelimeler; *imtehan*¹⁸⁵ ve *femtehinûhinne*¹⁸⁶ şeklinde olmak üzere Kur’an’da iki yerde geçmektedir. Ayrıca Kur’an’da aynı kökten türeyen *mümtehin* isimli bir sure de bulunmaktadır.¹⁸⁷

Mihne, Hâricî inanın önemli bir esasını oluşturur. Eğer Hâricî inanın birinci esası tekfir etmekse; ikinci esası da inanç sahibi olduğunu iddia eden herkesi imtihana (*mihne*) tabi tutmaktır. Bu imtihanlarsa gerçekten sert bir şekilde olmaktadır.¹⁸⁸

¹⁸¹ İBN KUTEYBE: İmâme, I, 161-2.

¹⁸² KUTLUAY: “İbadilere Ait Bazı Metinler”, s. 147-8.

¹⁸³ AKINCI, Ferman: İlk İslam Fırkalarından Hâricîlerde İyiliği Emir ve Kötülükten Sakındırma Prensibi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2004, s. 51.

¹⁸⁴ CEVHERÎ: VI, 2201; İBNÜ’L-MANZÛR: XIII, 401; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 1592.

¹⁸⁵ Rad (49): 13.

¹⁸⁶ Mümtehin (60): 10.

¹⁸⁷ Bkz.: Kur’an-ı Kerim, 60. sure.

¹⁸⁸ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 44.

Eş'ari, *mihne*'yi ilk başlatan kişinin Nâfi b. Ezrak olduğunu söylemektedir.¹⁸⁹ Bağdâdî ise bu kişinin Abdu Rabbihi'l-Kebir, Abdu Rabbihi's-Sağir veya Abdullah b. el-Vadin olabileceğine dair rivayetleri zikretmektedir.¹⁹⁰

Ezârika, kendi gruplarına katılmak isteyen müslümanların inançlarını kontrol etmek, samimiyetlerini test etmek için enteresan bir yöntem uygulardı. Bu kişilerin önüne daha önceden esir aldıkları birisini getiren Ezârikalılar, o kişiden bu müslüman esiri öldürmesini isterlerdi. Bazen öldürülmek için küçük bir çocuğu dahi getirdikleri olurdu.¹⁹¹ Eğer Ezârika'ya katılmak isteyen kişi bu emre uyarsa, yeni grubuna daha sıkı sarılacaktır; çünkü öldürdüğü adam, bir de kendi kabilesinden birisiyse, kabilesiyle mevcut bağlarını böylece koparmış ve Ezârika'nın korumasına muhtaç duruma gelmiş olacaktır.¹⁹² Hüseyniye fırkası da *dâru'l-harb*'de bulunanları ancak imtihana (*mihne*) tabi tuttuktan sonra durumları beğenilirse, onları kabul etmektedir.¹⁹³

Mihne olaylarıyla ilgili en dramatik hadise sahabeden Abdullah b. Habbab b. Eret'in başına gelenlerdir. Şimdi biz, *mihne*'ye ilginç bir örnek olması hasebiyle bu acı hadiseyi ilk kaynaklara dayanarak aktarmak istiyoruz.¹⁹⁴

Hâricîler, Hz. Ali'nin Sıffin'den Kufe'ye dönüşünü müteakip, Harûra'ya çekildiler (bunun için ilk Hâricîlere Haruriyye denmektedir).¹⁹⁵ O sırada sayıları on iki bin kadardı. O zaman başkanları Abdullah b. Kevva ve Şeb'es b. Rib'i'ydi.¹⁹⁶ Hz. Ali onlarla görüşmek üzere yanlarına geldi. Hz. Ali delillerini öylesine açıkladı ki, İbnu'l-

¹⁸⁹ EŞ'ARÎ: I, 169.

¹⁹⁰ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83 vd. Aynı isimleri İsferrâînî de vermektedir. Bkz.: İSFERÂÎNÎ: s. 50.

¹⁹¹ İSFERÂÎNÎ: s. 50.

¹⁹² WATT: Tesekkül Devri, s. 27.

¹⁹³ EŞ'ARÎ: I, 198.

¹⁹⁴ Bu hadisenin anlatımı ikinci el kaynakların birçoğunda rahatlıkla bulunabilir. Mesela; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri s. 24-5; DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri s. 105 vd.; AKYOL: Hâricîlik ve Şia, s. 11 vd.; AKINCI: s. 63-4. Fakat dikkati çeken bir nokta var ki o da şudur: Ferman Akıncı'nın bu hadiseyi Hâricîlerin, *emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker* ilkesini kendileri gibi düşünmeyenlerle cihat etmek şeklinde anlamalarına bir örnek olarak anlatmasıdır. Hâlbuki bahsi geçen hadisenin ne *emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker* ile ilgisi vardır ne de cihat'la.

¹⁹⁵ MÜBERRED: III, 1099-101.

¹⁹⁶ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 75-6.

Kevva on atlı ile birlikte ona sığındı. Geri kalanlar Nehrevan'a gittiler. Kendilerine Abdullah b. Vehb er-Rasibi¹⁹⁷, yi ve Zu's-Sudeyye olarak bilinen Hurkûs b. Zuheyr el-Becelî'yi¹⁹⁸ başkan seçtiler. Nehrevan'a doğru giderlerken yolda, yanında hamile karısı da olan bir adama rastladılar. Hemen etrafını çevirdiler.

Hâricîler: “Sen kimsin?” dediler.

O: “Abdullah b. Habbab b. Eret'im” dedi.

Hâricîler: “Bize babanın, Allah'ın Rasulü'nden, senin de babandan işittiğin bir hadis söyle” dediler.

Abdullah: “Babamın şöyle dediğini işittim. Allah'ın Rasulü buyurdu ki: Bir fitne kopacaktır. Bu sırada oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyen koşandan daha iyidir. Öldürülme imkânına sahip olan kimse sakın katil olmasın.”¹⁹⁹

Hâricîler: “Biz de bunun için sana sorduk. Peki, Ebu Bekir ve Ömer hakkında ne düşünüyorsun?”

Abdullah: “İyilik ve güzellik düşünüyorum.”

Hâricîler: “Hz. Osman'ın öncesi ve sonrası hakkında ne dersin?”

Abdullah: “Önce de sonra da haklıydı.”

Hâricîler: “Ali b. Ebi Talib hakkında ne düşünüyorsun?”

Abdullah: “O, Allah'ı sizden daha iyi bilir. Dindeki takvası ve basireti sizden daha iyidir.”

Hâricîler: “Sen kötü arzularına uyuyorsun. Kişileri yaptıklarıyla değil, isimleriyle değerlendiriyorsun. Allah'a yemin olsun ki seni hiç görülmedik bir şekilde öldüreceğiz.”

¹⁹⁷ MÜBERRED: III, 1077-8. Rasibi hakkında bkz.: FİĞLALİ: “Abdullah b. Vehb er-Rasibi”, DİA, I, s. 141.

¹⁹⁸ Hurkûs b. Zuheyr el-Becelî hakkında bkz.: DERCİNÎ: II, 202 vd.; ÖZ, Mustafa: “Hurkûs b. Zuheyr”, DİA, XVIII, İstanbul-1998, s. 390-1

¹⁹⁹ İbn Kuteybe'nin *İmâme*'sinde, “Babam, Rasulüllah'ın, ‘Yakında bir fitne kopacaktır. O fitnede insanın bedeni öldüğü gibi kalbi de ölecektir. İnsan o fitnede Müslüman olarak geceleyecek, sabah kafir olarak çıkacak’ dediğini bana söylemişti” ifadeleri yer almaktadır. Bkz.: İBN KUTEYBE: İmâme, I, 167-8.

Daha sonra Abdullah ve hamile karısını kollarını arkalarına bağlayarak bir hurmalığa götürdüler. **Abdullah:** “Ben öldürülecek bir davranışta bulunmadım” dediyse de dinlemediler. **Hâricîler:** “İnanmışın Kur’an öldürülmeni emrediyor” dediler.

Hâricîlerden kendisine Mesma denen bir adam, kılıcıyla onun üstüne atıldı ve onu öldürdü. Kanı nehir suyunun üstünde dağılarak, nehrin karşı kıyısına aktı. Aynı yerde hamile karısını ve onlarla beraber bulunan dört kadını öldürdüler.²⁰⁰ Sonra Nehrevan’da ordugâhlarını kurdular. Onlarla ilgili haberler Hz. Ali’ye ulaştı. Bunun üzerine o, aralarında Adıyy b. Hatem et-Tai’nin bulunduğu dört kişilik bir taraftarı ile onların üzerine yürüdü. Ali onlara yaklaşıncı haber göndererek Abdullah b. Habbab’ın katillerini teslim etmelerini istedi. Ona şu cevabı gönderdiler: “Onu, biz hepimiz, öldürdük. Sana karşı da zafere ulaşıyorduk seni de öldürürdük.” Bunun üzerine Ali ordusu ile üzerlerine gitti. Hâricîler de ona karşı kitle halinde topluca çıktılar. Aralarında Nehrevan savaşı gerçekleşti.²⁰¹

Aktardığımız hadisede de görüldüğü üzere; sahabeden Abdullah, Sıffin savaşının (38/658) hemen ardından bir yere giderken durdurulmuş, önce Hâricîler için önem arz eden bazı sorularla imtihana (*mihne*) tabi tutulmuştur. Sonra da Abdullah’ın sahip olduğu fikirler beğenilmemiş ve Hâricîlere göre imtihanı (*mihne*) kaybetmiştir. İmtihanı kaybedenin ise ölümü hak ettiği muhakkaktı. Abdullah en acı bir şekilde öldürülmüştür.

Şimdi de bir başka *mihne* hadisesine yer vermek istiyoruz. Bu seferki *mihne*’nin oluş tarihi biraz daha geç dönemlere aittir. Bu rivayete göre Mu’tezile alimi Vasıl b. Ata (131/748) arkadaşlarıyla beraber giderken Hâricîlerden bir grubun geldiğini görür. Vasıl’ın arkadaşları korkarlar. **Vasıl:** “Siz onları bana bırakın; bir çare bulup kurtuluruz” der. Daha sonra Hâricîlerle arasında şu konuşma geçer:

Hâricîler: “Siz kimsiniz?”

²⁰⁰ Bazı rivayetlerde Abdullah’ın karısının köyde bulunduğu ve burada öldürüldüğü yazılıdır. BAĞDÂDÎ: Fark, s. 77.

²⁰¹ İBN SA’D, Ebu Abdillâh Muhammed (230/844): Tabakâtü’l-Kübrâ, Beyrut-1985, V, 189-90, 245 vd.; İBN KUTEYBE: İmâme, I, 167-8; DÎNEVERÎ: s. 207; MÜBERRED: III, 1105; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 75-8; İSFERÂNÎ: s. 46-7; ŞEMMÂHÎ: I, 50.

Vasıl b. Ata: “Biz Allahın kelâmını bilmek ve ilahi kurallarını öğrenmek isteyen müşrikleriz.”

Hâricîler: “İyi, bu niyetinizi kabul ettik.”

Vasıl b. Ata: “O zaman bize Allah’ın emir ve yasaklarını anlatın.”

Bunun üzerine Hâricîler onlara kendi anlayışlarına dayalı İslâm’ı anlatırlar.

Vasıl b. Ata: “Ben ve arkadaşlarım söylediklerinizi kabul ettik.”

Hâricîler: “Siz de bizimle beraber gelin; çünkü siz de bizim arkadaşlarımızızsınız.”

Vasıl b. Ata: “Buna hakkınız yok. Çünkü Yüce Allah: Eğer müşriklerden biri sana sığınacak olursa, Allah’ın sözünü dinleyinceye kadar onu koru. Sonra da onu güvenilir bir yere ulaştır²⁰², demektedir. Siz bizi güvenilir bir yere götürmek zorundasınız.”

Vasıl’ı haklı bulan Hâricîler onları gidecekleri yere kadar götürdüler.²⁰³

Görüldüğü üzere Vasıl, Hâricîlerle kurnazca bir diyalog kurarak imtihanı (*mihne*) atlatmıştır. Böylece hem kendini hem de arkadaşlarının hayatını kurtarmıştır.

II. III. İSTİ’RÂZ

Kelimenin aslı ‘*a-ra-da* fiilidir.²⁰⁴ *İstif’al* kalıbına sokulduğunda *isti’râz* kelimesi elde edilir. Sözlük anlamı; teftiş, yoklama ve sınamadır.²⁰⁵ İstilahta ise “sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirmek”²⁰⁶, “karşılaşılan herkesi ve Hâricî olmayan

²⁰² Tevbe (9): 6.

²⁰³ MÜBERRED: III, 1078-9; ÇAĞATAY, Neşet - ÇUBUKÇU, İbrahim Agah: İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara-1985, s. 25-6.

²⁰⁴ CEVHERÎ: III, 1082; İBNÜ’L-MANZÛR: VII, 165-6; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 832.

²⁰⁵ CEVHERÎ: III, 1091; İBNÜ’L-MANZÛR: VII, 170. Cevherî bu kelimenin Hâricîler’in öldürme eylemlerini anlatmak için kullanıldığını belirtir. Bkz.: Aynı yer.

²⁰⁶ İBNÜ’L-MANZÛR: VII, 170 vd.; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 835.

Müslümanları öldürmek²⁰⁷ veya “bir kimseden duygu ve düşüncelerini ortaya koymasını istemek²⁰⁸” anlamında kullanılmaktadır. Kur’an’da *isti’râz* kelimesi geçmemektedir.

İsti’râz kelimesinin, aslında biraz önce de belirttiğimiz gibi “sorguya çekme, sorup soruşturma” anlamları olsa da, uygulamada inanç bakımından Hâricîler’e düşman olanları, “haksız yere öldürme” durumu ön plana çıkmıştır.²⁰⁹ Dînî amaçlı bir öldürme fiilini ifade etmektedir. Bu da sadece düşmanlarını değil, aynı zamanda, onların karılarını ve buluğa ermemiş olsalar bile çocuklarını öldürmeyi içermekteydi.²¹⁰ Elia Abid Salem, Hâricîler’in *isti’râz*’ı kabul eden fırkalarının bu işi yaparken insanlara zarar vermede hiçbir sınır tanımadıklarını ifade etmektedir.²¹¹ Başka bir ifadeyle *isti’râz*; Hâricî düşüncesine muhalif olanların kim olduklarına bakılmaksızın öldürülmeleri şeklinde de tanımlanabilir.²¹²

Nâfi b. Ezrak’a göre, Basra Hâricîleri’nin eski bir uygulaması olan *isti’râz* vacipti.²¹³ Ezârîka düşüncesini kabul etmeyenler yasal korumayı reddettikleri için, öldürülmeyi de hak ediyorlardı.²¹⁴ İbn Ezrak’a *isti’râz*’ı uygulamayı bir kadının veya Beni Haşim kabilesine mensup bir kölenin tavsiye ettiği rivayet edilmektedir.²¹⁵ Ezârîka mensupları, Katari b. Fûcae örneğinde olduğu gibi imamlarını denetlerler ve imamlarının *isti’râz*’ı uygulamadığını gördüklerinde ona isyan ederlerdi.²¹⁶ Beyhesiyye de *dâru’l-küfr*’de ikamet eden muhaliflerine *isti’râz*’ı caiz görmekteydi.²¹⁷

²⁰⁷ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 38.

²⁰⁸ ÖZ, Mustafa: “İsti’raz”, DİA, İstanbul-2001, XXIII, s. 374.

²⁰⁹ WATT: Teşekkül Devri, s. 27.

²¹⁰ LAOUST: s. 61.

²¹¹ SALEM: s. 90.

²¹² CELÎ: s. 33, 2. dipnot.

²¹³ MÜBERRED: III, 1215, 1220; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 44.

²¹⁴ CRONE – ZIMMERMANN: 203-4.

²¹⁵ EL-BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892): *Ensâbü'l-Eşraf*, tah.: Riyaz Ziriklî - Süheyl Zekkâr, Beyrut-1996, VII, 2870 (146); MÜBERRED: III, 1213; EL-VERGELÂNÎ, Ebû Yâ’kub Yusuf b. İbrâhim (570/1174): *Kitâbu’d-Delîl ve’l-Burhan*, Mısır-1306, I, 15’den naklen FİĞLALİ: *İbâdiye’nin Doğuşu*, s. 76.

²¹⁶ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 63-4.

²¹⁷ MÜBERRED: III, 1221; EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284; SALEM: s. 90.

İbâdiyye ise *isti'râz*'ı kabul etmemekteydi.²¹⁸ İbâdiyye'nin bir kolu olan Nükkariyye ise *isti'râz* uygulamayı kabul ederek İbadi inanışından ayrılmış oldu.²¹⁹ Necedât ve alt kollarının *isti'râz* konusundaki görüşü, bu doktrini reddetmek ve *isti'râz*'ı uygulayan diğer Hâricîler'den uzaklaşmak (*teberrâ*) şeklindedir.²²⁰ Hatta bu konuda Necedât, Ezârîka'nın lideri Nâfi b. Ezrak'a bir mektup yazmış ve onun *isti'râz*'ı uygulamasını eleştirmiş, bu işin zayıflara, kimsesizlere ve çocuklara rastgele tatbik edilmesinin yanlış olduğunu ifade etmiştir.²²¹ Fakat onların *isti'râz*'ı uygulamama yönündeki görüşleri genel Hâricîlik içinde azınlıkta kalmıştır.²²²

Hâricî savaş hukukunun sürekli kullanılan bir formülü haline gelen²²³ *isti'râz*'ı büyük bir iç rahatlığıyla uygulayanlar da vardır. Hamziyye fırkasının lideri Hamza b. Edrek bunlardandır. O, Herat'a gittiğinde, Herat halkı Hamza'nın şehre girmesine engel olur. Bunun üzerine Hamza da şehrin dışındaki halkı sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirir (*ista'rada*).²²⁴ Hamza daha sonra Sicistan'da bir kasaba olan Zerenc'e gider. Fakat burada da aynı durumla karşılaşır. Halk onu şehre almaz. O da yine şehrin dışında bulduğu halkı sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirir (*ista'rada*).²²⁵ Ebu Vadi er-Rasibi²²⁶ de *isti'râz*'ı en sert şekliyle uygulayanlardandı. O demircinin birinden bir kılıç satın almış, o kılıçla Hâricîler hakkında kötü sözler sarf ettiği için ilk önce demirciyi öldürmüştür. Sonra da Rasibi'yi elinde kılıçla görenler sağa sola kaçmış, o da kaçanlardan yakaladıklarını rast gele öldürmüştür²²⁷ Ayrıca Şemmahi bize, Abdullah b. Habbab b. Eret'in katilleri arasında bulunan ve yaptığı kıtallerden dolayı

²¹⁸ EŞ'ARÎ: I, 185; FIĞLALI: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 120; FIĞLALI, Ethem Ruhi: "İbaziyye", DİA, İstanbul-1999, XIX, s. 259; ÖZ: "İsti'raz", DİA, XXIII, s. 374.

²¹⁹ FIĞLALI: "İbaziyye", DİA, XIX, s. 260.

²²⁰ SALEM: s. 90.

²²¹ SALEM: s. 90.

²²² SALEM: s. 90.

²²³ SALEM: s. 90.

²²⁴ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 99.

²²⁵ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 99.

²²⁶ MÜBERRED: III, 1204.

²²⁷ MÜBERRED: III, 1204-5; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 43.

kendi cemaati tarafından azarlanan Mis'ar b. Fedeki'nin, cemaatinden kaçarken önüne gelen insanlara *isti'râz* uyguladığını bildirmektedir.²²⁸

Ezârika *isti'râz*'ı sadece, kendilerinden olmayan Müslümanlara uygulardı. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusiler'i bundan muaf tutardı.²²⁹

Emevi kuvvetleri Ezârika'yı Basra'dan söküp çıkarınca, Ezârika'nın *isti'râz* uygulamasını tasvip etmeyen kesimler genellikle bu şehirde kalmışlardır. Ayrıca onlar, itikâdî konularda Hâricî ana gövdesinden ayrılan, ya da kendilerine katılmayı reddeden Müslümanların öldürülmelerini onaylamayan zahid kimselerdi.²³⁰ Basra Hâricîleri arasında itibar edilen ve Sufriyye²³¹ liderlerinden olan Ebu Bilal Mirdas zaman zaman *isti'râz*'ı uygulamadığına pişman olsa da o genellikle *isti'râz* uygulamayı suç saymaktaydı.²³² O Yezîd b. Muaviye devrinde Basra'da Emevi valisi olan Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı ayaklanmıştı. Ubeydullah b. Ziyâd ise, Zur'a b. Müslim el-Âmiri'yi iki bin süvari ile Mirdas'ın üzerine göndermişti. Zur'a Hâricîlerin görüşlerine meylediyordu. İki taraf savaş için saf tutunca, Zur'a, Ebu Bilal'e “siz doğruluk cephesindesiniz; ama biz İbn Ziyâd'ın maaşımızı vermemesinden korkuyoruz. Onun için, sizinle çarpışmaktayız” demesi üzerine Ebu Bilal ona şu cevabı verdi: “Meğer kardeşim Urve'nin²³³ senin hakkındaki görüşlerini benimsemiş olsam iyi olacakmış; çünkü o bana, Karib ve Zehaf'ın²³⁴, yollarına çıkan insanları sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirişleri (*isti'râz*) gibi, benim de sizleri kılıçtan geçirmemi istemişti. Fakat ben bu konuda hem o ikisi, hem de kardeşimle uyuşmuyorum.” Daha sonra Ubeydullah, Ebu Bilal'i öldürtmeyi başarınca, Ebu Bilal'in kardeşi Urve'yi

²²⁸ ŞEMMÂHÎ: I, 50.

²²⁹ İBN HAZM: V, 52.

²³⁰ WATT: Teşekkül Devri, s. 31.

²³¹ Sufriyye'nin genel politikası da *isti'râz*'ı uygulamama yönündedir. Bkz.: BELÂZÜRÎ: VII, 2870 (146).

²³² MÜBERRED: III, 1082-3; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 38, 44.

²³³ Müberred, Urve b. Udeyye'nin tahkime ilk karşı çıkan Hâricî olabileceğini söyler. Fakat bununla beraber başka isimler de vermektedir. MÜBERRED: III, 1097.

²³⁴ Karib ve Zehaf hakkında bkz.: DERCİNÎ: II, 233-5. Karib ve Zehaf, Ubeydullah b. Ziyad'a karşı ayaklanan iki Hâricî'dir. Onlar yolda önüne gelen herkesi sorgusuz-sualsiz kılıçtan geçirirdi. Bkz.: EL-YA'KÛBÎ, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca'fer (292/905): Tarihu'l-Ya'kübi, Beyrut-1992, II, 232; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 82.

Basra'da yakalayıp ona "İnsanları sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirmeyi (*isti'râz*) kardeşin Mirdas'a sen mi öğütledin?" diyerek Urve'nin ellerini ve ayaklarını kestirmişti.²³⁵

Kaynaklardan alıntıladığımız örneklerde de görüldüğü gibi *isti'râz*, Hâricîlerin insanları öldürmede kullandıkları bir yöntem olarak gözükmektedir. *Mihne* kelimesi ile karıştırılması mümkündür. *İsti'râz*'da, insanları sorguya çekmeden öldürme, *mihne*'de ise önce sorguya çekme sonra öldürme anlamı ağır basmaktadır. Ayrıca *mihne* sonucunda serbest bırakmalar da yaşanabilmektedir.

II. IV. DÂRU'-L HARB/ DÂRU'T-TAKİYYE/ DÂRU'-L-BAĞY/ DÂRU'-L-KÜFR/ DÂRU'-Ş-ŞİRK

Dâr, *devr* kökünden türetilmiş bir isimdir. *Devr*, sözlükte bir şeyin çevresinde dönmek, dolaşmak anlamındayken²³⁶; *dâr*, mesken, konak, şehir, yurt, vatan ve ülke anlamlarında kullanılmaktadır.²³⁷ Çoğulu, *dûr* ve *duyûr*'dur. *Dâr*, ülke anlamında *dâru'l-adl*, *dâru'l-bağy*, *dâru'l-harb*, *dâru'l-İslâm* ve *dâru's-sulh* terkiplerinde yer almıştır.²³⁸ Kur'an'da kırk sekiz yerde *dâr* kelimesi geçmektedir.²³⁹

Kaynaklarda genellikle Müslümanların yaşadığı ve yönettiği yerle, gayr-i müslimlerin yaşadıkları ve yönettikleri beldeleri ayırmada *dâru'l-harb/ İslâm* tabirleri kullanılmıştır. Bu ayırımda esas kabul edilen ölçü; yönetim ve hâkimiyettir.²⁴⁰

²³⁵ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 91-2; Aynı rivayet farklı ifadelerle İsfârâînî'de de vardır. Bkz.: İSFERÂİNÎ: s. 53-4.

²³⁶ CEVHERÎ: II, 659-60; İBNÜ'L-MANZÛR: IV, 295-6

²³⁷ CEVHERÎ: II, 660-1; İBNÜ'L-MANZÛR: IV, 298; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 503.

²³⁸ ÇELİK, İbrahim: "Dâr", DİA, İstanbul-1993, VIII, s. 482. Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bkz.: ÖZEL, Ahmet: İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darulislâm-Darulharb, İstanbul-1998.

²³⁹ Bakara (2): 84, 85, 94, 243, 246; Al-i İmran (3): 195; Nisa (4): 66; En'am (6): 32, 127, 135; Araf (7): 78, 91, 145, 169; Enfâl (8): 47; Yunus (10): 25; Hud (11): 65, 67, 94; Yusuf (12): 109, Ra'd (13): 22, 24, 25, 31, 42; İbrahim (14): 28, Nahl (16): 30 (bu ayette iki defa geçmektedir); İsrâ (17): 5; Hac (22): 40; Kasas (28): 37, 77, 81, 83; Ankebut (29): 37, 64; Ahzab (33): 27, 29; Fatır (35): 35; Sad (38): 46; Ğafir (40): 39, 52; Fussilet (41): 28; Haşr (59): 2, 8, 9; Mümtehine (60): 8, 9.

²⁴⁰ SERAHSÎ: Mabsut, X, 114'den naklen ÖZEL, Ahmet: "Dârülislâm", DİA, İstanbul-1993, VIII, s. 542.

Üzerinde birçok fıkhi tartışmanın yapıldığı *dâru'l-harb* terkihiyle genellikle kastedilen; İslâm düzenin hâkim olmadığı ve bu yetkilerin Müslüman otoritenin elinde bulunmadığı ülkelerdir.²⁴¹ O halde bir yerin *dâru'l-harb* olması için, bu beldenin sakinlerinin Müslümanlarla savaş halinde olmalarına gerek yoktur. *Dâru'l-harb* yerine, günümüzde yaygın biçimde kullanılan “yabancı ülke” tabiri konulabilir.²⁴² Fakat Hâricîler için bu tanımlamalar geçerli olmayacaktır. Çünkü onların savaş halinde olmadığı zaman dilimi yok denecek kadar azdır.²⁴³ Hâricîlerin elinde *dâru'l-harb* kavramı, Akyol’un deyimiyle en vahşi eylemlerin bile meşrulaştırıldığı bir kılıf olmuştur.²⁴⁴ Her ne kadar Pezdevi “Hâricîler’in *dâru'l-İslâm*, *dâru'l-harb* konusunda kendi aralarında anlaşmazlıkları yoktur” dese de²⁴⁵, biraz sonra örnekleriyle vereceğimiz üzere Hâricîlerin nerelerin *dâru'l-İslâm/ harb* olduğu ve buralarda yaşayan insanlara nasıl davranılacağıyla ilgili ciddi iç ihtilafları bulunmaktadır. Mesela; Şemrahiyye, ister *dâru'l-harb*’de olsun ister *dâru'l-hicre*’de, muhaliflerinin anne-babalarının öldürülmesinin haram olduğunu söylemiştir.²⁴⁶ Hüseyniyye ise *dâru'l-harb*’de bulunanları imtihana (*mihne*) tabi tutana kadar, onlara saldırmanın caiz olmadığını, ancak onları denemeye (*mihne*) tabi tuttuktan sonra eğer durumları beğenilmezse bunun caiz olduğunu söyler.²⁴⁷ Ezârîka’ya göre muhaliflerinin kadınlarının ve çocuklarının öldürülmesinin veya köle olarak alınmasının sebebi; onların yaşadıkları yerlerin *dâru'l-harb* sayılmasındandır.²⁴⁸

Dâru't-takiyye, inancın gereklerinin rahatlıkla yapılamadığı, bundan dolayı imanın gizlendiği ya da açığa vurulmadığı yerlerdir. Hâricî fırkalarının hepsinin takiyyeyi reddettikleri söylenemez. Bu nedenle *dâru't-takiyye* kavramı sadece takiyyeyi kabul eden fırkalar için geçerli olabilir. Mesela Ezârîka için *dâru't-takiyye* diye bir kavramın olması mümkün değildir. Çünkü onlar için iki bölge vardır: *Dâru'l-*

²⁴¹ Yeniçeri’ye göre *Daru'l-harb*, “Müslümanlar ile aralarında barış ve sulh bulunmayan gayr-i müslimlerin ülkesidir” bkz.: YENİÇERİ, Celal: Kaynaklarıyla İslam Fıkhi, Konya-trs., III, 343.

²⁴² ÖZEL, Ahmet: “Darülharb”, DİA, İstanbul-1993, VIII, s. 536.

²⁴³ III. Bölümde bu fikrimizle ilgili daha ayrıntılı bilgi bulunabilir.

²⁴⁴ AKYOL: Hâricîlik ve Şia, s. 71.

²⁴⁵ PEZDEVÎ: s. 357.

²⁴⁶ EŞ’ARÎ: I, 198.

²⁴⁷ EŞ’ARÎ: I, 198.

²⁴⁸ ÖZ, Mustafa: “Ezârîka”, DİA, İstanbul-1995, XII, s. 45.

harb ve *dâru'l-İslâm*. Necedât fırkası, *dâru't-takiyye*'nin varlığını kabul etmekle beraber, buralarda yaşayanların kanlarını ve mallarını helal saymaya devam etmektedir.²⁴⁹ İbn Batta *el-İbane* adlı eserinde, Sirriyye diye bir firkadan bahsetmektedir. Sirriyye, anlaşılmadıkları mensuplarının kanlarını ve mallarını *dâru't-takiyye*'de helal saymaktadır. Ancak onlara göre bu ihlal açıktan değil gizlice yapılmalıdır.²⁵⁰ Buna benzer bir farklı görüş de İbâdiyye'den gelmekte ve onlar “*Dâru't-takiyye*'de şirke davet eden ve bunu din edinen kimselerin öldürülmesinin caiz; fakat bu işi gizlilikle yapmanın haram” olduğunu söylemektedirler.²⁵¹ Ahnesiyye'nin *dâru't-takiyye*'de oturanlar hakkındaki görüşü ise; tevakkuf etmek şeklindedir. Yani görüş belirtmeyip susmaktadırlar. Ancak bu kişilerde iman olduğunu biliyorlarsa onları dost edinirler (*tevellâ*). Bilmiyorlarsa onlardan uzak dururlar (*teberrâ*).²⁵²

Hâricî fırkaları içinde İbadiler, Hâricî olmayan bir idare altında yaşamayı meşru göstermek için²⁵³ *dâru't-takiyye*'de yaşadıklarını söylediler.²⁵⁴ Dahhakiyye de *dâru't-takiyye*'yi kabul eden firkalardandır. Onlar öyle bir şeye izin vermişlerdir ki, İslâmî fırkalar arasında buna cür'et edebilen pek azdır: *Dâru't-takiyye*'de nasıl bir Müslüman erkek kâfir bir kadınla evlenebiliyorsa; aynı şekilde bir Müslüman kadının da kendi kavminin kâfirleri ile evlenmesi caizdir.²⁵⁵ Biz aynı cüretkârlığı Sufriyye'nin de, fakat bu sefer Rasulullah'ın kızınının *dâru't-takiyye*'de müşriklerden biriyle evli

²⁴⁹ EŞ'ARÎ: I, 175; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 170; MAKRÎZÎ: II, 354.

²⁵⁰ İBN BATTÂ, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî (387/997): el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fırakî'n-Nâciye ve Mücânebetü'l-Fırakî'l-Mezmûme, tah.: Rıza b. Na'san Mu'ti, Riyad-1988, I, 382. Dipnotta bu firkanın Sirriyye değil, Mechuliyye olabileceği belirtiliyor. Bkz.: Aynı yer.

²⁵¹ EŞ'ARÎ: I, 185.

²⁵² EŞ'ARÎ: I, 180; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 101; İSFERÂİNÎ: s. 57; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 153; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 172; CÜRCÂNÎ: s. 631; MAKRÎZÎ: II, 355; CÂBELKÎ: II, 238; NECCÂR: s. 52. Bu konuda referans verdiğimiz müelliflere zıt bir görüşü ise Fahreddîn er-Râzî'nin *İ'tikâdât*'ın 49 ve 50. sayfalarında bulmaktayız. Bahsi geçen görüş, “muhaliflerinin beldesinde (*dâru't-takiyye*'de) oturan ve kendi görüşlerini benimsemeyen herkesten uzaklaşırlar (*teberrâ*)” şeklinde geçmektedir. Bkz.: FAHREDDİN ER-RÂZÎ: s. 49-50. Cürcânî ve Câbelkî onların, “Müslüman hanımların müşrik erkeklerle nikâhlanması caizdir” dediklerini nakleder. Bkz.: Aynı yer.

²⁵³ WATT: *Teşekkül Devri*, s. 34-5.

²⁵⁴ EŞ'ARÎ: I, 185.

²⁵⁵ EŞ'ARÎ: I, 189; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 108; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 176. FİĞLALİ: “İbaziyye”, DİA, XIX, s. 260. Neşvânu'l-Himyeri'de “Kendi hükümlerinin geçerli olduğu yerde buna izin vermezler” kaydı vardır. Bkz.: Aynı yer.

kalmasını delil getirerek gösterdiğini Himyeri'den öğrenmekteyiz.²⁵⁶ Anlaşıyor ki Sufriyye, hicret sonrasında Mekke'de kalan Hz. Zeyneb'in durumunu görüşlerine bir dayanak yapmıştı. Beyhesiyye'den bir grup da *dâru't-takiyye*'de Müslüman bir cariye'nin satışının caiz olduğunu söyleyerek, *dâru't-takiyye*'nin varlığını kabul etmiştir.²⁵⁷

Ezârika fırkasının görüşlerinde olmayanların buldukları yerler onlara göre *dâru'l-küfr*'dür.²⁵⁸ Beyhesiyye de Ezârika gibi muhaliflerinin buldukları yerleri *dâru'l-küfr* olarak adlandırmıştır.²⁵⁹ Se'âlibe ise, Müslüman olan kişilerin, yerlerinde kalmayarak kendilerine sığınmaları gerektiğini söylemiştir.²⁶⁰ İbadiler'de *dâru'l-küfr* ve *dâru't-tevhîd* ayrımı biraz daha esnektir. Onlar *dâru'l-küfr*'ü, kendilerine muhalefet eden sultanın bulunduğu yerle sınırlı tutarlar. Diğer yerler *dâru't-tevhîd*'dir.²⁶¹ Eş'ari ise İbadiler'in *dâru'l-küfr* konusunda ihtilafa düştüklerini; bazılarının, “onların imanını bizzat bilmedikçe, bize göre kâfirdirler” dediklerini, bazılarının da “onlar *dâr'ul-halt*²⁶² vatandaşıdır; Müslüman olduklarını bilmedikçe hiçbir kimseyi dost edinmeyiz, Müslüman olup olmadığını bilmediğimiz kimse hakkında ise tarafsız kalırız (*tevakkuf ederiz*)” dediklerini bildirmektedir.²⁶³

Ehli Sünnet'e göre, *bağy* siyasi bir maksatla meşru yönetime baş kaldırmaya ve ayrı bir yerde hâkimiyet kurmaya denir.²⁶⁴ İsyancıların hâkimiyet kurduğu yere de

²⁵⁶ NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 177; Aynı bilgi, “Rasûlullah'ın kızını delil getirme” kısmı eksik olarak, Şehrîstânî ve Cürcânî'nin de eserlerinde vardır. Bkz.: ŞEHRİSTÂNÎ: I, 159; CÜRCÂNÎ: s. 630.

²⁵⁷ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 108; İSFERÂİNÎ: s. 60; ÖZ, Mustafa: “Beyhesiyye”, DİA, İstanbul-1992, VI, s. 65.

²⁵⁸ EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 84; İSFERÂİNÎ: s. 50; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 176; MAKRÎZÎ: II, 354; NECCÂR: s. 55. Ebû Hâtim er-Râzî'de “Ancak imanını açıklayan hariç” kaydı vardır. Bkz.: EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284.

²⁵⁹ EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284. Ebû Hâtim er-Râzî, Beyhesiyye'nin Ezârika'ya muhalefet ettiğini söylese de herhalde bu diğer konular hakkında olmalıdır. Çünkü bu konuda, bu iki fırkanın görüşleri uyuşmaktadır. Bkz.: Aynı yer.

²⁶⁰ CÜRCÂNÎ: s. 631; CÂBELKÎ: II, 238

²⁶¹ EŞ'ARÎ: I, 185; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 157; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 173; CÜRCÂNÎ: s. 630; BERBER, Muhsin: İbâdiyye, Lübnan-2004, s. 22.

²⁶² Karışıklık veya kargaşanın hüküm sürdüğü yer.

²⁶³ EŞ'ARÎ: I, 190.

²⁶⁴ CEVHERÎ: VI, 2281-2; İBNÜ'L-MANZÛR: VIX, 25-6; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 1631; ÖZEL, Ahmet: “Dârulbağy”, DİA, İstanbul-1993, VIII, s. 514-5.

dâru'l-bağy denilir.²⁶⁵ Ahmet Özel bu konuda, kendilerini koruyacak güçte olan ve dayandıkları bir te'ville diğer müslümanların can ve mallarını helal sayan Hâricîler'in de *bâği* sayıldığını belirtmektedir.²⁶⁶ Biraz önce sözünü ettiğimiz İbadiler'in sultanın ordugâhı ile ilgili görüşü, Bağdâdî, Şehristânî, ve Cürcânî'nin eserlerinde *dâru'l-bağy* şeklinde geçmektedir.²⁶⁷

Beyhesiyye'den bir grup, “bir yerin imamı küfre düşerse oranın halkı da kâfir olur” demektedir. Bu durumda orası *dâru'ş-şirk*, oranın halkının hepsi de müşrik olur.²⁶⁸

II. V. DÂRU'L-İSLÂM/ DÂRU'L-HİCRE/ DÂRU'T-TEVHÎD/ DÂRU'L-ALENİYYE

Dâru'l-İslâm, Müslümanların hâkimiyetleri altında olan ve burada bulunanların güven içinde oldukları, dînî vazifelerini de rahatlıkla yapabildikleri yerler²⁶⁹ veya Müslümanların hâkimiyeti altında bulunup, İslâm ahkâmının uygulandığı ülkelerdir.²⁷⁰ Hâricî zihniyetine göre *dâru'l-İslâm* kavramı Akyol'un deyimiyle, çağımızdaki “kurtarılmış bölge” esprisine benzer bir nitelik taşımaktadır.²⁷¹ İlk Hâricîler (Muhakkime-i Ūlâ), sahabeden Habbab b. Eret'in oğlu Abdullah'ı şehit etmişlerdi. Bu katilleri yakalamaya kararlı olan Hz. Ali'yle onlar arasında bir diyalog geçmişti. İşte biz bu diyalogdan, Hz. Ali'nin Cemel taraftarlarını *dâru'l-İslâm* vatandaşı olarak gördüğünü, Abdullah'ın katillerinin de ganimet ve esir belediklerinden dolayı Hz. Ali'ye kızgın olduklarını öğreniyoruz.²⁷²

²⁶⁵ ÖZEL: “Dârulbağy”, DİA, VIII, s. 514.

²⁶⁶ ÖZEL: İslam Hukukunda Ülke Kavramı, s. 138.

²⁶⁷ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 106; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 157; CÜRCÂNÎ: s. 630.

²⁶⁸ EŞ'ARÎ: I, 194-5; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 176.

²⁶⁹ BİLMEN, Ömer Nasûhi: Hukûku İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kâmusu, İstanbul-trs., III, 369.

²⁷⁰ ÖZEL, Ahmet: “Daru'l-İslam”, DİA, İstanbul-1993, VIII, s. 542.

²⁷¹ AKYOL: Hâricilik ve Şia, s. 71.

²⁷² BAĞDÂDÎ: Fark, s. 78 vd.

Kaynaklarda *dâru'l-İslâm/ tevhîd/ aleniye/ hicre* kavramlarıyla kastedilenler, çok ince noktaları saymazsak genelde aynıdır. *Dâru'l-İslâm*, İslâm beldesi; *dâru't-tevhîd*, tevhîd bölgesi; *dâru'l-aleniye*, imanın gizlenmesine gerek olmayan yer; *dâru'l-hicre*, hicret edilen yer demektir. *Dâru'l-aleniye*, *dâru't-takiyye*'nin zıddı olarak kullanılmaktadır. Kaynaklarla ilgili şu noktayı da hatırlatmadan geçemeyeceğiz: Hâricîler genel olarak *dâru'l-harb*'de neler yapılacağı ve burada yaşayanlara nasıl davranılacağı hususunda geniş bilgiler verirken; *dâru'l-İslâm*'da neler yapılacağı, burada yaşayanlara nasıl davranılacağı hususunda ise daha kısıtlı bilgiler vermektedirler.

İsyan edinceye, kendileri için bir *dâru'l-hicre* edininceye ve Müslümanlardan kendilerine muhalefet edenlere savaş açıncaya kadar, bir yerde birine itaat halinde kalmanın caiz olmaması hususu Hâricî itikadının bir parçasıdır.²⁷³ Hâricîler düşman ülkesinden (*dâru'l-harb*), *dâru'l-hicre*'ye çekilirler. Merkezi ordugâhlarının değişip duran yerini de bu şekilde adlandırmış oldular.²⁷⁴ Bağdâdî, İran topraklarından atılarak Sabur'a kadar sürülen Ezârika'nın, burasını *dâru'l-hicre* olarak kabul ettiğini bildirmektedir.²⁷⁵ Ezârika kendi görüşlerine uyanlar dışında hiç bir kimseyi *dâru'l-hicre*'lerine kabul etmez. Ancak kendilerine katılmak isteyen kişiye, öldürmesi için birini gösterirler. Eğer onu öldürebilirse imanını kanıtlamış ve Ezârika'ya katılmayı hak etmiş olur.²⁷⁶

Beyhesiyye'den Avfiyye kolunun bir grubu *dâru'l-hicre*'ye gelip yerleşmeyenler hakkında "biz onlardan uzaklaşırız (*teberrâ*)" demişlerdir.²⁷⁷ Şemrahiyye grubu ise *dâru'l-hicre*'de muhaliflerinin anne-babalarının öldürülmelerinin haram olduğunu söylemişlerdir.²⁷⁸ Ancak diğer Hâricî fırkalar bu tutumu onaylamamışlardır.

²⁷³ EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 282.

²⁷⁴ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 20.

²⁷⁵ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 86.

²⁷⁶ EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284.

²⁷⁷ EŞ'ARÎ: I, 192.

²⁷⁸ EŞ'ARÎ: I, 198.

İbadiler, kendilerine muhalif olanların liderlerinin buldukları yerleri (ordugâhları) *dâru'l-bağy* olarak adlandırıyorlardı. Fakat muhalif vatandaşların yaşadıkları yerleri *dâru't-tevhîd* olarak görüyorlardı.²⁷⁹

Se'âlibe ise *dâru'l-aleniyye*'de katil kişinin tevbesini kabul etmiyordu. Maktûlün yakınları onu affederse ancak bu durumda yapılan tevbe makbul sayılıyordu.²⁸⁰

II. VI. İMAMU'L-BEY'A / İMAMU'D-DİF'A / KİTMÂN / ZUHÛR

Bir kısım Hâricîler genel olarak insanların yaşadıkları yerleri ikiye ayırmışlardır: *Dâru'l-İslâm* ve *dâru't-takiyye*. Takiyye ancak, *dâru't-takiyye*'de uygulanabilir. *Dâru'l-İslâm*'da takiyyenin uygulanamayacağı hususunda Hâricîler ittifak halindedirler. O zaman *dâru't-takiyye*'de yaşayan Hâricîler ne yapacaklar? İşleri hususunda kime danışacaklar? Liderleri olmadan mı hayatlarını sürdürecekler?

Dâru't-takiyye'de yaşayan İbadi-Hâricîler, normal şartlarda seçtikleri hakiki imamlarından ayırmak için, buralarda kendi işlerini görmek üzere tayin ettikleri lidere *imamu'd-dif'a* diyorlardı.²⁸¹ *Kitmân* halinde yaşayanlar tarafından kendilerini korumak maksadıyla tayin olunan imama, kendilerine bir hücum olduğunda veya düşmanlara karşı çıkıp hâkimiyetin elde edilmesi için silahlı bir faaliyette bulunduğunda, *imâmu'd-dif'a* adını verilmişlerdi.²⁸² Normal şartlarda ve usüle uygun olarak seçilen imama ise *imamu'l-bey'a* deniliyordu.²⁸³

Kitmân, gizlemek anlamında olup *takiyye* yerine kullanılan bir kelimedir.²⁸⁴ Bu kavram daha çok İbadiler hakkında kullanılmaktadır. Sır halinde ve gizli olarak yaşanan *kitmân* devri, İbadiler'in uygun olmayan şartlarda ve İbadi olmayanların

²⁷⁹ EŞ'ARÎ: I, 185; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 106; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 157; NEŞVÂNÜ'L-HİMYERÎ: s. 173; CÛRCÂNÎ: s. 630.

²⁸⁰ EŞ'ARÎ: I, 181.

²⁸¹ WATT: *Tesekkül Devri*, s. 35.

²⁸² FİĞLALİ: *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 112.

²⁸³ FİĞLALİ: *İbâdiye'nin Doğuşu*, s. 112-3.

²⁸⁴ CELÎ: s. 11, 1. dipnot.

hâkimiyetleri altında buldukları zamanı ifade eder.²⁸⁵ *Kitmân* hali, özellikle kendilerini ortaya çıkarmaya (*zuhrûr*) karşı bir direniş olarak, İbadiler'in dînî-politik tavırlarından biridir.²⁸⁶ İbâdiyyenin kurucu lideri olan Abdullah b. İbad²⁸⁷, Basra'nın mutedil Hâricîlerini kendi etrafında toplayıp sakin bir hayat yaşamıştır. Onun reisliğinde Basra'da yaşayan İbadiler'in bu devrine *kitmân* (gizlenme) devri denilmiştir.²⁸⁸ İbadi âlim ve imamlarından olan Ebu Musa İsa b. Mesih Zevâği *kitmân* halinde yaşayan Müslümanların *emir bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker* görevini yerine getirmekle yükümlü olmadıklarını ifade etmektedir.²⁸⁹

Gizlenme (*kitmân*) hali, biraz önce de söylediğimiz gibi, İbadi-Hâricîleri zor durumdan korumak için gizlenme esasına dayalı bir fikirdir. Fakat bu her zaman bu şekilde devam etmez. Uygun zemin oluştuğunda Ebu Ubeyde örneğinde olduğu gibi, ortaya çıkmak (*zuhrûr*) gerekir.²⁹⁰ Fıglalı da, İbadiler'in bu süreci hızlandıracak daî gruplar oluşturduklarından bahsetmektedir.²⁹¹

II. VII. TEVELLÂ / TEBERRÂ

Tevellâ kelimesinin aslı *ve-li-ye*'dir. Kelimenin sözlük anlamı; yakın olmak, sorumlu olmak, hükmetmek, üstlenmek gibi manaları içermektedir.²⁹² İstilahta ise kendi görüşlerinde olanları kendilerine yakın görmek veya bir halifenin, hilafetini meşru görmek anlamındadır. Mesela Hâricîler, genel olarak Hz. Ebu Bekir ve Hz.

²⁸⁵ FIĞLALI: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 112.

²⁸⁶ ENNAMÎ, A. K., "A Description of New Ibadî Manuscripts from North Africa", *Journal of Semitic Studies*, 15 (1970), 234-8'den naklen Michael Cook: *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge-2004, s. 399.

²⁸⁷ Abdullah b. İbad hakkında bkz.: ŞEMMÂHÎ: I, 72 vd.

²⁸⁸ FIĞLALI: "Abdullah b. İbaz", DİA, I, s. 109. Hodgson, *hurûc* eylemine girişmeyen ama Hâricî görüşlerine meyilli kimselerin Basra'da örgütlenerek Hâricî doktrinini propaganda ettiklerini söyler. Bkz.: HODGSON: I, 208.

²⁸⁹ DERCİNÎ: II, 366.

²⁹⁰ ŞEMMÂHÎ: I, 78 vd.

²⁹¹ FIĞLALI: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 89.

²⁹² CEVHERÎ: VI, 2537-8; İBNÜ'L-MANZÛR: XV, 406 vd.; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 1732.

Ömer'in hilafetlerini olumlu değerlendirirler (*tevellâ*).²⁹³ Bu kelime sadece *tevellâ* şekliyle Kur'an'da yirmi ayette yer almakla beraber²⁹⁴, türevleri daha fazla ayette geçmektedir.²⁹⁵

Teberrâ kelimesinin aslı *be-ri-e*'dir. Bir suçlamadan temize çıkmak, suçsuz olduğunu açıklamak anlamlarına gelmektedir.²⁹⁶ İstilahta ise *tevellâ*'nın zıddı olarak, kendi görüşlerinde olmayanlardan uzaklaşmak, bu kişilerle bütün ilişkiyi kesmek anlamındadır. Hâricîler, *tevellâ*'da verdiğimiz örnek üzere ilk iki halifeyi meşru görürlerken, Hz. Osman'ın hilafetinin sadece ilk altı yılını, Hz. Ali'nin hilafetinin ise tahkime kadar olan kısmını meşru görürler (*tevellâ*); geri kalanını ise reddederler (*teberrâ*).²⁹⁷ Yine aynı kelime Kur'an'da *teberrae* şekliyle iki ayette geçmekteyken²⁹⁸, aynı kökten türemiş farklı kelimeler birçok ayette yer almaktadır.²⁹⁹

Tevellâ dostluk anlamına gelmekteyken, *teberrâ* uzaklaşmak anlamındadır. Her ne kadar *tevellâ* ve *teberrâ* kavram olarak Şia'da daha büyük bir öneme sahip olsa da, zaman zaman Hâricîlerle ilgili metinlerde de karşımıza çıkabilmektedir. Bu yüzden *tevellâ* ve *teberrâ* kavramlarının kısaca açıklanmasında yarar görmekteyiz. Hemen hatırlatmakta fayda görüyoruz ki, Hâricîler için nasıl *dâru'l-harb* ve *dâru'l-İslâm* ayrımında *dâru'l-harb* daha önemli bir yere sahip olduysa; aynı şekilde, kimlerden uzaklaşılacağı (*teberrâ*) ve kimlere dostluk gösterileceği (*tevellâ*) konusunda da *teberrâ* daha öncelikli bir yere sahip olmuştur.

Hâricîlerin Emeviler'e olan muhalefetini bilmekteyiz. Hâricîler çıkardıkları isyanlarla uzun yıllar Emevi sultanlarını uğraştırmışlar ve onları zor durumda

²⁹³ İBN SELLÂM EL-İBÂDÎ: s. 79-82; FAHREDDİN ER-RÂZÎ, s. 46.

²⁹⁴ Bakara (2): 205; Al-i İmran (3): 82; Nisa (4): 80, 115; A'raf (7): 79, 93; Yusuf (12): 84; Taha (20): 48, 60; Nur (24): 11; Kasas (28): 24; Zariyat (51): 39; Necm (53): 29, 33; Mearic (70): 17; Kıyamet (75): 32; Abese (80): 1; Gaşiye (88): 23; Leyl (92): 16; Alak (96): 13.

²⁹⁵ ABDÜLBÂKÎ: s. 854 vd.

²⁹⁶ CEVHERÎ: I, 36; İBNÜ'L-MANZÛR: I, 31-3; FÎRUZÂBÂDÎ: s. 42.

²⁹⁷ HAYYÂT: s. 102; EŞ'ARÎ: I, 167, 204; MAKDİSÎ: II, 182; KALHATÎ: el-Keşf ve'l-Beyan (British Museum, Or. 2606), II, s. 85a-86b'den naklen KUTLUAY: s. 143-4.

²⁹⁸ Bakara (2): 166; Tevbe (9): 114.

²⁹⁹ ABDÜLBÂKÎ: s. 143.

bırakmışlardır.³⁰⁰ Emeviler'e düşmanlıkları o kadar büyüktü ki, Benî Ümeyye'yle dostluğu, müslümanlara muhalefet edenlerle dostluğa (*tevellâ*) denk tutuyorlardı.³⁰¹

Ezârika, hicret etmeyerek yerlerinde kalanlardan yani *ka'ade*'den teberrî etmiştir.³⁰² Bağdâdî, Necde b. Âmir'in Nâfî b. Ezrak'tan ayrılmasının sebebi olarak biraz önce zikrettiğimiz tavrı gösterir.³⁰³ Fakat Ezârika, *ka'ade*'den uzaklaşmayan (*teberrâ*) ve onlarla dostluğu kesmeyen (*tevellâ*) ilk Hâricîlerden (Muhakkime-i Ūlâ'dan) teberrî etmemiştir.³⁰⁴

Necedât, *dâru't-takiyye*'de oturanların kanlarını ve mallarını helal saymış, bunu haram sayanlardan uzaklaşmıştır (*teberrâ*). Kendi görüşlerinden olup da had cezası uygulanan kişiyi de dost görmüşlerdir (*tevellâ*).³⁰⁵ İbâdiyye, İslâm ümmetinden kendilerine muhalif olanların hem şirkten hem de imandan uzak olup (*beri*) ne mü'min ne de kâfir olduklarını söylerken, düşüncelerini *tevellâ-teberrâ* ekseninde ifade etme yolunu seçmiştir.³⁰⁶ Yine Acârîde kendi inançları üzere olduklarını bildiklerinde *ka'ade*'ye dostluk göstermiş (*tevellâ*), bu dostluğu ifade ederken aynı kavramları kullanmıştır.³⁰⁷

Örnekler daha da çoğaltılabilir. Fakat bu örnekler söz konusu kavramların anlaşılması için yeterli görünmektedir. *Tevellâ* ve *teberrâ* kavramlarında dikkat edilmesi gereken noktayı tekrar hatırlatmakta fayda görüyoruz: *Tevellâ*, Hâricîler için, onların görüşünü kabul eden veya en azından karşı çıkmayanlara uygulanırken; *teberrâ*, Hâricî fikrini kabul etmeyen veya Hâricîlere düşmanlık gösterenlere uygulanan bir tutumdur.

³⁰⁰ Hâricîler'le Emeviler arasındaki ilişki için bkz.: KAVUKÇU, Fuat: Emeviler Döneminde Hâricî Hareketleri, (Basılmamış Doktora Tezi), UÜSBE., Bursa-1990.

³⁰¹ VERGELÂNÎ: 'Adl ve'l-İnsâf, II, 91.

³⁰² EŞ'ARÎ: I, 169.

³⁰³ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 141, 144.

³⁰⁴ EŞ'ARÎ: I, 170; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 84.

³⁰⁵ EŞ'ARÎ: I, 175; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 170; MAKRÎZÎ: II, 354.

³⁰⁶ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 103; İSFERÂNÎ: s. 58; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 173; CÜRCÂNÎ: s. 630.

³⁰⁷ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 148.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂRİCÎ GRUPLARIN HURÛC, KU'ÛD VE HİCRET HAKKINDAKİ GÖRÜŞ VE TUTUMLARI

Hurûc isyan etmek anlamına gelmektedir. Bir imama, halifeye, komutana veya öndere isyan edilir. Bu liderin başında bulunduğu toplumu adaletle yönetmemesi genellikle isyan etmenin bir gerekçesi olur. İmama isyan edilirken onun icraatlarında hatalı davrandığı, zulümle amel olduğu ve böyle bir imamet altında yaşamamanın günah olduğu ileri sürülür.

Hurûc'la imamet görüşü arasında doğrudan bağlantı vardır. Çünkü *hurûc*, imama yani halifeye karşı yapılır. Bu bağlamda Hâricîlerin imamet görüşünü kısaca hatırlatmakta fayda görüyoruz. Onlara göre halife Kureyş'ten olabileceği gibi, başka bir kabileden veya Arap olmayanlardan da seçilebilir.³⁰⁸ "Hilafet, Kureyş'indir" fikrine karşı çıkarlar. Kendisine itaat edilecek kişi, Müslüman bir köle de olsa, imam olabilir. Kendisine itaat edilebiliyorsa ve o kişi de Allah'a itaat ediyorsa ister Kureyşli, ister Arap, isterse bir köle olsun imam olabilir.³⁰⁹ Çok namaz kılmak ve oruç tutmakla ünlenen ilk Hâricîlerin teoride imam atamaya gerek görmedikleri söylene de³¹⁰ pratikte onlar her zaman bir lidere sahip olmuşlardır.

Biraz önce belirtilen Arap olmayanların da imam olabileceği görüşüne rağmen ilk asırlarda imamların hep Araplar'dan olduğu gözlenmektedir.³¹¹ Hâricîler genellikle zalim yöneticiye isyanı vacip görürler.³¹² Eğer imam, büyük günah işlerse azledilir.³¹³

³⁰⁸ EŞ'ARÎ: I, 204; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 134; MU'AMMER: İbâdiyye Dirâse, s. 46; SAKKÂ, Ahmed Hicâzî: el-Havaricu'l-Harûriyyûn, Kahire-1980, s. 31; TÂLIBÎ, Ammar: Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye, Cezayir-1978, I, 115; ABDÛ'L-MUTTALİB, Rıf'at Fevzî: el-Hilâfe ve'l-Havâric fi'l-Mağribi'l-'Arabî, Kahire-1973, s. 14; Ayrıca hilafetin Kureyş kabilesine ait olması hakkında bkz.: HATİPOĞLU, Mehmet Said, Hilafetin Kureyşliliği, Ankara-2005.

³⁰⁹ EL-BAGDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir Abdülkahir (429/1037): Kitâbu Usûli'd-Dîn, İstanbul-1928, s. 275; İBN HAZM: IV, 89; CÛRCÂNÎ: s. 629.

³¹⁰ CÛRCÂNÎ: s. 629; CÂBELKÎ: II, 235.

³¹¹ SALEM: s. 56-7.

Hurûc'un tersi olan *ku'ûd* ise isyan etmemeyi, pasif kalmayı, sabretmeyi, inancı saklamayı ifade etmektedir. *Ku'ûd*, *hurûc*'un zıddı olduğu gibi hicret'in de zıddıdır. Bu iki anlamda da kullanılabilir. *Ku'ûd* fikrine sahip Hâricî fırkalarının, *hurûc* fikrine sahip olan fırkalara nazaran şiddete daha az eğilimli olduğu gözlemlenmektedir.³¹⁴

Hâricî alt fırkalarının *hurûc* etme konusundaki görüşleri de farklılık göstermektedir. Bazı fırkalar *hurûc* fikrini savunurken, bazı fırkalar buna karşı çıkararak *ku'ûd* fikrini savunmuşlardır.

Hâricîlerce kişinin bulunduğu yere verilen isim (*dâru't-tevhîd/ dâru't-takîyye*) çok önemlidir. Çünkü bu verilen isme göre burada bulunan kişilerin Müslüman olup olmadığı ve hem bu dünyada bu kişilere nasıl davranılacağı hem de bu kişilerin ahiretteki durumları netlik kazanacaktır. Tersten okunduğunda ise; kişiye verilen isimle o kişinin yaşadığı yere verilen isim, paralellik gösterir denilebilir. Örnek olarak; Ezârika'ya göre, kendilerine muhalefet edenlerin yaşadığı yer, *dâru'l-küfr*'dür.³¹⁵ Bir yerin *dâru'l-küfr* olması için buranın halkının Ezârika'nın görüşlerine katılmaması yeterlidir. *Dâru'l-küfr*'de yaşayanlara nasıl davranılacağı, onlarla savaşılıp savaşılmayacağı ya da tarafsız mı kalınacağı hususu ise fırkalara göre ileride tekrar ele alınacaktır. Fırkaların *hurûc*, *ku'ûd* ve *hicret* konusundaki görüşleri incelenirken önce *hurûc*, ikinci olarak *ku'ûd* ve son olarak da hicret hakkındaki görüşleri aktarılacaktır.

I. MUHAKKİME-İ ŪLÂ

Hakem olayı, Hâricî ayrılımalarının odak noktasını oluşturur. Özellikle ilk Hâricîler (Muhakkime-i Ūlâ) için hakem kararları ve bu kararların taraftarları, bir

³¹² EŞ'ARÎ: I, 204; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 133; SAKKÂ: s. 55; ABDU'L-MUTTALİB: s. 13; VERGELÂNÎ: 'Adl ve'l-İnsâf, II, 49; MAKDİSÎ: II, 182; İBNÜ'S-SERRÂC: s. 4a.

³¹³ TÂLİBÎ: I, 117; SANTI, Paul (Çev.: M. Sait Yazıcıoğlu): "İslâm'ın Başlangıcında Belli Başlı Siyasî ve Felsefî Akımlar", AŪFİED, c. V, Ankara-1982, s. 323.

³¹⁴ Hâricî fırkaların bu konudaki tasnifi hakkında bkz.: DEMİRCAN: Adnan, Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi, İstanbul-2000, s. 125-30.

³¹⁵ EBŪ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 84; İSFERÂİNÎ: s. 50; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 176; MAKRÎZÎ: II, 354; NECCÂR: s. 55.

kişinin nerede ve kimin safında bulunduğunu belirlemenin temel kıstaslarıydı. Tahkimle başlayıp Harûra ve Nehravan savaşlarıyla devam eden olaylar zinciri de, sonraki Hâricî fırkalarının kıstaslarının belirlenmesinde etkili olan gelişmelerdir.³¹⁶

Hatırlanacağı üzere Hz. Ali-Muaviye tarafları arasında Sıffin savaşı³¹⁷ devam ederken, Amr b. As'ın teklifiyle Şamlılar mushaflarını mızraklarının ucuna takarak “aramızdaki ihtilafa Kur'an hakem olsun” demiştir.³¹⁸ Hz. Ali de kendi safında yer alan *Kurra*'nın baskısıyla,³¹⁹ kazanmak üzere olduğu savaşı bırakıp hakem kararına razı olmak zorunda kalmıştır.³²⁰ Savaşın hakemleri olarak belirlenen Ebu Musa el-Eş'ari ve Amr b. As, Hz. Ali'nin azline, Muaviye'nin ise Müslümanların yeni halifesi olmasına karar vermiştir.³²¹ İşte tam da bu esnada Hz. Ali safında yer alan Eş'as b. Kays anlaşma metnini askerlerin arasında okumuştur.³²² Bunun üzerine Hz. Ali safında olan *Kurra* ise, “Allahtan başka hüküm sahibi yoktur” diyerek³²³ Hz. Ali'den ayrılmış ve Harûra'da toplanmıştı.³²⁴

Hâriciye mezhebinin ilk gövdesini Harûra'da toplanan Muhakkime-i Üla oluşturur. Daha sonra birçok fırkaya ve görüşe ayrılacak olan bu kişiler şimdilik; Hz. Ali'yi, Osman'ı, Cemel Ashabi'nı, Muaviye ile taraftarlarını, iki hakeme razı olanları, ayrıca her günah ve suç işleyeni tekfir etme hususunda ittifak etmişlerdi.³²⁵

³¹⁶ ÖZ: “Muhakkime-i Üla”, DİA, XXX, s. 398.

³¹⁷ Sıffin savaşı hakkında İbadi-Hâricî bir kaynak için bkz.: ŞEMMÂHÎ: I, 45-6.

³¹⁸ DÎNEVERÎ: s. 189; İBN EBİ'İ-HADÎD: II, 212.

³¹⁹ ET-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922): Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk, Beyrut-1407/1987, V, 48-51.

³²⁰ TABERÎ: V, 53-4.

³²¹ BERBER: s. 11-2.

³²² ŞEMMÂHÎ: I, 47; WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 2; ÖZ: “Muhakkime-i Üla”, DİA, XXX, s. 398; Antlaşma şartları için bkz.: DÎNEVERÎ: s. 194-5; TABERÎ: V, 53-4.

³²³ ŞEMMÂHÎ: I, 47. Şemmâhî bu sloganı ilk kullanan kişinin Uvre b. Udeyye el-Hanzalî olduğunu nakletmektedir. Bkz.: aynı yer.

³²⁴ TABERÎ: V, 55; ŞEMMÂHÎ: I, 48.

³²⁵ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 81; EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 279; EL-MALATÎ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed Abdurrahman (377/987): et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida', tah.: Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Beyrut-1968, s. 50; CÂBELKÎ: II, 235; FIĞLALI: “Hâriciler”, DİA, XVI, s. 173.

Şu hususu da hemen hatırlatmakta fayda görüyoruz: *Kurra* ilk başta hakem kararına karşı çıkarken, Kur'an'ın hakemliğine müracaat etmelerinin savaşmaktan daha doğru olduğunu düşünüyorlardı. Fakat hakemler kararlarını verdiklerinde ise yaptıkları işin hatalı olduğu fikrine kapıldılar.³²⁶ Bu yüzden de pişmanlık duyarak tevbe ettiler. Onların bu düşünceleri, Hz. Ali ile İbnü'l-Kevva arasında geçen tartışmada, İbnü'l-Kevva'nın ağzından ifade edilmiştir.³²⁷

Muhakkime-i Ūlâ Hâricîleri ayrı bir fırka olmayıp Sıffîn ardından gidilen tahkimden bir netice alınamaması üzerine³²⁸ “hüküm ancak Allah'ındır” diyerek Harûra'da toplanan ilk Hâricî topluluğunu ifade etmektedir. İlk toplandıkları yerin Harûra olmasından dolayı da bazen onlara Haruriyye denilmektedir.³²⁹ Onlar Allah'tan başka kimsenin hüküm verme yetkisine sahip olmadığını düşünüyorlardı. Daha sonra bu ilk Hâricî topluluğa Muhakkime denmesi de hakem olayına karşı çıkarak Kur'an'ın hükmünü talep etmelerinden dolayı idi.

İlk Hâricîler, büyük ölçüde Hz. Ebu Bekir zamanındaki Ridde savaşlarından sonra kuzey bölgelerine yerleştirilen kabilelerin bakiyeleridir. Onların fikirlerini yönlendiren esas; ayetlerin zahirlerine göre hüküm vermeleri olmuştur. Bunda, Kufe'de Abdullah b. Mes'ud ekolünün görüşlerini takip etmelerinin de payı büyüktür.³³⁰

Sonraki fırkaların teşekkül etmesine kadar³³¹ yaklaşık otuz küsur yıl geçmişti ve ilk Hâricîler de bu zaman aralığında varlıklarını sürdürmüşlerdi. Fığlalı, 65/684 yılında Muhakkime-i Ūlâ'nın Ezârîka, Necedât, Sufriyye ve İbâdiyye olmak üzere

³²⁶ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 9.

³²⁷ AKYOL: Hâricîlik ve Şia, s. 79; SARIKAYA, Saffet: İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler, Isparta-2001, s. 98. Sarıkaya, referans revdiği İbnü'l-Esir'in Kamil'in sadece cilt numarasını vermekle yetinir. Sayfa numarası vermez. Bkz.: Aynı yer.

³²⁸ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 133.

³²⁹ MÜBERRED: III, 1099-101; EBŪ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 279; MAKRÎZÎ: II, 354; CÂBELKÎ: II, 243; İBN BATTÂ: I, 381.

³³⁰ SARIKAYA: s. 95. Sarıkaya böyle söylese de Abdullah b. Mes'ud'un, Kur'an'daki ayetlerin zahirine bakarak hüküm vermediği ve bilakis aklî metodu kullanarak hüküm verdiği bilinmektedir.

³³¹ “Fırkalar teker teker ayrılmasına kadar” demek daha doğru olur. Çünkü Hâriciyye mezhebinde resmi ve yazılı olarak ifade edilmese de, fraksiyonlara ayrılmak, belirgin bir karakteristikti.

dört fırkaya ayrıldığını söyler.³³² Bu bilgi doğru kabul edilecek olursa Muhakkime-i Ūlâ, Sıffin Savaşı (37/657) esnasında gerçekleşen tahkim hadisesinden itibaren hicri 65 senesine kadar varlığını muhtemelen tek vücut olarak devam ettirmiştir.

Muhakkime-i Ūlâ, Sıffin'den sonra tali kollara ayrılıncaya kadar yaklaşık yirmi yıl aynı görüşleri muhafaza etmiştir.³³³ Fikirleri; Hz. Ali'den ayrılmalarına sebep olarak gösterdikleri “hüküm ancak Allah'ındır” cümlesinden ve Ali, Osman, Cemel Ashabı ve Muaviye ile taraftarlarını, iki hakeme razı olanları, ayrıca her günah ve suç işleyeni tekfir etmekten³³⁴ ibaretti. Dolayısıyla diğer fırkalara benzer şekilde düzenli, tertipli bir esaslar manzumesine sahip değildiler. Ayrıca ne yapacaklarına – Hz. Ali'nin yanında mı, yoksa “bunlar, şu sözlerinden dolayı kâfir oldular” diyerek ayrılan liderlerinin yanında mı bulunacaklarına- henüz karar verememiş Hâricîler de bu topluluğun arasında bulunuyorlardı.³³⁵ Elimizde bulunan kaynaklarda, bu zaman diliminde yaşayan ilk Hâricîler (Muhakkime-i Ūlâ) hakkında, yaptıkları savaşıardan başka kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır.

Eş'ari'nin *Makâlât*'ında, “Ezârîka, kendileriyle birlikte ayaklanmayan *ka'ade*'yi dost edinen (*tevellâ*) ve ayrıca *ka'ade*'yi kâfir saymayan seleflerinden teberrî etmemişlerdir (*teberrâ*)”³³⁶ kaydı yer almaktadır. Eğer bu bilgi esas alınacak olursa diyebiliriz ki; Ezârîka'nın selefleri olan Muhakkime-i Ūlâ, *hurûc*'u, her inananın uygulaması gereken bir farz olarak görmemektedir. Buna bağlı olarak da *ku'ûd*'un caiz olabileceğini düşünmektedirler. *Ka'ade*'yi kâfir olarak görmedikleri gibi onlar hakkında tevakkuf da etmemişlerdir. Onlardan uzaklaşmamışlardır (*tevellâ*).

³³² FIĞLALI: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 81; FIĞLALI: Ethem Ruhi: “Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, AÜİFD., c. XXII, s. 275.

³³³ FIĞLALI: “Hâricîler”, DİA, XVI, s. 172.

³³⁴ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 81. Ebû Hâtîm'in *Zîne*'sinde, “İki hakemden, bu iki hakemin hükmüne razı olanlardan ve bu işi doğru bulanlardan beridirler” ifadeleri yer alır. Bkz.: EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 279. Malatî'nin *Tenbîh*'inde, “Osman ve Ali kafirdir” şeklinde geçmektedir. Bkz.: MALATÎ: s. 50. Câbelkî ise onların, “Osman, Ali ve sahabenin bir çoğu kafirdir” dediklerini kaydeder. Bkz.: CÂBELKÎ: II, 235.

³³⁵ Mesela; Ferve b. Nevfel el-Eşcâi bu gruptan biridir. O, “Ali'yle ne için savaştığımı bilmiyorum. Ali'yle savaşmak yahut ona katılmak hususunda görüşüm netleşinceye kadar beklemeyi uygun buluyorum” demiştir. Ona yaklaşık beş yüz kişi eşlik etmiştir. Bkz.: TABERÎ: V, 701; DÎNEVERÎ: s. 210.

³³⁶ EŞ'ARÎ: I, 170.

İlk Hâricîler (Muhakkime-i Ūlâ) Basra'da buldukları sırada Ezârika'nın lideri Nâfî onlara, “zulmü göre göre kâfirlerin arasında niçin oturuyorsunuz?” demişti.³³⁷ Nâfî'nin bu eleştirisinden hareketle, Muhakkime-i Ūlâ'nın fiili olarak hicret etmeye gerek duymadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

II. EZÂRIKA

Zalim idareciye karşı isyan etme fikri en şiddetli haliyle, Hâricîlerin sayı ve kuvvet bakımından en güçlü fırkası olan³³⁸ Ezârika'da görülmektedir. Hâricîler denilince kaynaklarda kastedilen fırka çoğu kez Ezârika olmalıdır. Çünkü Hâricî fırkaları içinde Ezârika kadar şiddete meyilli başka bir fırka bulunmamaktadır. Malati “Ezârika kötülük (şer) bakımından Hâricîlerin zararsız olanıdır. Çünkü onlar Müslümanların kanını akıtma görüşünü benimsemezler. Ayrıca mallarını alma, kendilerini de esir etme görüşünü kabul etmezler” demektedir.³³⁹ Fakat Ezârika Hâricîleri için gerçek bu görüşlerin tam aksi istikamette gerçekleşmiştir. Bizce ya Malati fırka adlarını karıştırarak yanılmakta, ya da onun eserinde bir okuma veya baskı hatası bulunmaktadır.

Hâricî alt fırkalarını kuran kişilerin, Emeviler'e karşı Abdullah b. Zübeyr ile bir müddet birlikte hareket ettiklerini biliyoruz. Bu hareket Hâricî araştırmaları açısından önem taşımaktadır. Çünkü Hâricî alt fırkalarının kuruluşuna sebep olan kişiler Abdullah b. Zübeyr'in yanından ayrıldıktan sonra ihtilafa düşmüşlerdir. Hâricîler arasındaki fırkalaşma da bu tarihten sonra cereyan etmiştir.³⁴⁰

Hicri altmışlı yıllarda Ubeydullah b. Ziyâd, Basra'da Hâricîler üzerindeki baskısını iyice arttırınca³⁴¹ onlar yeni arayışlar içine girdiler. Aynı yıllarda gerçekleşen Kerbela olayı ile İslâm toplumunda huzursuzluk giderek artmaya

³³⁷ MÜBERRED: III, 1219. Bu mektubun tam metni için bkz.: Ezârika bölümü.

³³⁸ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83; ÖZ: “Ezârika”, DİA, XII, s. 46.

³³⁹ MALATÎ: s. 51.

³⁴⁰ LEWINSTEIN: s. 151.

³⁴¹ I. Yezid'den sonra Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan ve onun Irak valisi Haccac Hâricîlerle savaşmayı sürdürmüştür. Bkz.: YA'KÛBÎ, II, 275-6; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 86.

başlamıştı. Bu esnada sahabeden Zübeyr b. Avvam'ın oğlu Abdullah, Mekke'de halifeliğini ilan etmişti. Basra'da yaşayan³⁴² Nâfi b. Ezrak, Şamlılara karşı çıkan Abdullah b. Zübeyr ile birleşmeyi Hâricîlere teklif etti. Bu teklifi sıcak karşılayan Hâricîler, Mekke'ye doğru yola koyuldular.³⁴³ Aralarında Necde b. Âmir³⁴⁴, Abdullah b. Saffar, Abdullah b. İbad³⁴⁵, Hanzale b. Beyhes de bulunuyordu.³⁴⁶ Saydığımız bu kişiler daha sonra farklı Hâricî fırkalarının kuruluşunda rol alacaklardır. Bu ittifak neticesinde uzun seneler boyunca Hâricîler Abdullah b. Zübeyr ile birlikte Emeviler'e karşı savaştılar. Fakat bu birliktelik Emevi halifesi Yezîd'in ölümüne kadar sürdü. Yezîd ölünce Mekke üzerindeki kuşatma kalktı. Bunun üzerine Hâricîler, Hâricî düşüncesine sahip olmadığını bildikleri birinin yanında kalmanın caiz olup olmadığını tartıştılar.³⁴⁷ Bundan sonra da Abdullah b. Zübeyr'i; Hz. Osman, Ali ve tahkim konularında imtihan ettiler. Bu konularda Abdullah'ın fikirlerini beğenmeyince de ondan ayrıldılar.³⁴⁸

Hâricîler Abdullah b. Zübeyr'den ayrıldıktan sonra onunla savaştılar.³⁴⁹ Bu savaşlarda³⁵⁰ Abdullah b. Zübeyr'in komutanlığını Mühelleb b. Ebu Sufra yapmıştır.³⁵¹ Bir yandan da Emeviler, Ezârika'nın üzerine gidiyorlardı. Nâfi b. Ezrak (65/685), ölümüne kadar, bir rivayete göre sadece bir yıl³⁵², başka bir rivayete göre ise on dokuz³⁵³ yıl hem Emeviler hem de Abdullah b. Zübeyr'le savaştı. Mühelleb, Abdullah b. Zübeyr'den sonra uzun yıllar Hâricîler'e karşı Emevilerin komutanlığını

³⁴² ÖZ: "Ezârika", DİA, XII, s. 45.

³⁴³ MÜBERRED: II, 1205.

³⁴⁴ Ebû Hâtîm er-Râzî'nin eserinde bu olay şu cümleyle geçmektedir; "Necde b. Âmir ve Nafi b. Ezrak, Mekke'de Abdullah b. Zübeyr'in yanındaydı." Bkz.: EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285.

³⁴⁵ Abdullah b. İbad hakkında bkz.: ŞEMMÂHÎ: I, 72 vd.

³⁴⁶ VİDA: "Sufriye", İA., X, s. 782; WENSINCK, A. J.: "Nâfi' b. Al-Azrak", İA., İstanbul-1964, IX, s. 31.

³⁴⁷ MÜBERRED: II, 1204-6.

³⁴⁸ FİĞLALİ: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 72-3; ÖZ: "Ezârika", DİA, XII, s. 45; FİĞLALİ: "Hâricîler", DİA, XVI, s. 171.

³⁴⁹ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 137.

³⁵⁰ Abdullah b. Zübeyr'in, Ezârika'nın üzerine Mühelleb'i göndermesi ve Mühelleb'le Ezârika arasında yapılan savaşlar hakkında bkz.: İSFERÂİNÎ: s. 50-1;

³⁵¹ ÖZ: "Ezârika", DİA, XII, s. 45.

³⁵² WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 43.

³⁵³ EBÛ ZEHRÂ: s. 77.

yapmıştır.³⁵⁴ Nâfi b. Ezrak öldürüldükten sonra Ezârika fırkasının liderliğine önce Nâfi b. Ubeydullah, ondan sonra da ünlü şair ve hatip Katari b. Fücae³⁵⁵ seçilmiştir.³⁵⁶ Katari'nin sağlığında kendi adına para bastırıldığı³⁵⁷ ve halife selamıyla selamlandığı³⁵⁸ bilinmekle beraber, onun liderliği artık Ezârika Hâricîleri'nin çözülme evresine rastlar. Çünkü Emeviler düzenli ordularıyla ve başlarında dâhi komutan Mühelleb'le, Ezârika Hâricîlerine karşı savaşırken onlar hala isyancı birlikler hüviyetinden kurtulamamışlardı.³⁵⁹ Katari b. Fücae 79 / 698 yılında öldürülmüştür.³⁶⁰ Öz, bu tarihten sonra Hâricîliğin bittiğini söylemektedir.³⁶¹

Ebû Hâtîm, Ezârika fırkasının; “*ku'ûd* küfürdür” dediğini nakleder.³⁶² *Ku'ûd*'un zıddı *hurûc* olduğuna göre³⁶³, o halde Ezârika'ya göre *hurûc* farz olmalıdır. Biraz sonra Nâfi b. Ezrak'ın Basra'da bulunan Muhakkime-i Ülâ'ya yazdığı mektubu, daha tafsilatlı verdiği için Müberred'in *Kâmil*'ini esas alarak alıntılatacağız. Belazürî'nin *Ensab*'ında bu mektup daha kısa olmakla beraber, Nâfi b. Ezrak'ın Muhakkime-i Ülâ'yı *hurûc*'a davet ettiği kısım çok açıktır.³⁶⁴

³⁵⁴ YA'KÛBÎ: II, 265; EBÛ ZEHRA: s. 77. Şehristânî bu uzun yılları ondokuz yıl olarak kaydetmiştir. Bkz.: ŞEHRÎSTÂNÎ: I, 139. İsfârî'nin eseri *et-Tebîr*'de, “Mühelleb ve evlatları; bazısı Abdullah b. Zübeyr ve bazısı da Abdülmelik b. Mervan zamanında olmak üzere Ezârika'yla savaştı” kaydı bulunmaktadır. Bkz.: İSFERÂÎNÎ: s. 51.

³⁵⁵ Katari b. Fücae hakkında bkz.: KAHYAOĞLU, Yasin: “Hâricî Şair Katerî b. el-Fücae”, HÜİFD., c. VI, Urfa-2000, s. 173-5; KAHYAOĞLU, Yasin: “Hâricîler'de Hitabet Sanatı ve Meşhur İki Hatip”, HÜİFD., c. V, Urfa-2003 (Ocak-Haziran), s. 126-8.

³⁵⁶ İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889): el-Ma'ârif, tah.: Servet Ukkâşe, 2. bas., Kahire-1969, s. 622; EŞ'ARÎ: I, 170; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 85-6; ŞEHRÎSTÂNÎ: I, 139; EBÛ ZEHRA: s. 77; ÖZ: “Ezârika”, DİA, XII, s. 45.

³⁵⁷ VİDA, G. Levi Della: “Katari”, İA., İstanbul-1955, VI, s. 422; ÖZ, Mustafa: “Katari b. Fücae”, DİA, İstanbul-2002, XXV, s. 32.

³⁵⁸ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 412.

³⁵⁹ Bu yıllarda Mühelleb ile Ezârika arasındaki savaşlar, İran ile Ehvaz arasında kalan bölgelerde karşılıklı ama düzensiz akınlar halinde sürüp gitmiştir. EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 86.

³⁶⁰ YA'KÛBÎ: II, 276.

³⁶¹ ÖZ: “Ezârika”, DİA, XII, s. 45.

³⁶² EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284.

³⁶³ ÖZ *ku'ûd*'u, “Hâricîlerin kâfir saydıkları kişi ve gruplarla yapılan mücadelelerde mezhep mensuplarını fiilen desteklemeyip savaşlardan geri kalmak” şeklinde açıklar. Bkz.: ÖZ: “Kaade”, DİA, XXIII, s. 589.

³⁶⁴ BELÂZÜRÎ: VII, 2870 (146).

Kendi inançlarını kabul edenler hariç ehl-i kıbleyi tekfir eden³⁶⁵ Ezârika, *ka'ade*'yi kâfir sayar.³⁶⁶ Ezârika'nın *ka'ade*'yi küfürle suçlaması, Ezârika-Necedât ayrılığına sebep olmuştur.³⁶⁷ Ayrıca Şehristânî bu fikri savunan ilk kişinin Nâfi olduğunu söylemektedir.³⁶⁸ Nâfi b. Ezrak bu fikri savunurken; **“Bedevilerden, izin almak üzere, özür beyan eden kimseler geldiler. Allah'a ve peygamberine yalan söyleyenler ise, özür bile beyan etmeksizin geri kaldılar. Onlardan kâfir olanlar can yakıcı azaba uğrayacaktır”** ayetini³⁶⁹ delil getirir.³⁷⁰ Bağdâdî ise Ezârika'nın bu fikir ve tutumunu şöyle açıklar: Kendi görüşlerinde olanlardan, kendilerine hicret etmeyip yerlerinde kalanlar (*ka'ade*), Ezârika'nın görüşlerinde olsalar bile müşriktirler.³⁷¹ Necedât fırkasının kurucusu Necde b. Âmir, *ku'ud*'un caiz olabileceğini savunurken Hz. Peygamber döneminde Mekke'de imanını gizleyenleri örnek vermiştir. Fakat Nâfi b. Ezrak buna karşı çıkararak *ka'ade*'nin durumunun Hz. Peygamber zamanındaki gibi olmadığını söylemiştir.³⁷²

Ezârika'nın *ka'ade*'yi tekfir ettiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Muhakkime-i Ūlâ'nın ise *ka'ade*'yi tekfir etmediğini söylemiştik. Acaba Ezârika, Muhakkime-i Ūlâ'nın *ka'ade* hakkındaki düşünceleri hususunda ne düşünmektedir? Kaynaklarda bu konuda; “Nâfi, kendilerinden olan *ka'ade*'yi tekfir edişlerini kabul etmeyen Muhakkime-i Ūlâ'dan da uzaklaşmamış (*teberrî* etmemiş) ve demiştir ki: Bu, onların benimsemediği halde bizim benimsediğimiz bir düşüncedir”³⁷³ bilgisi yer almaktadır. Ancak yine de Nâfi'nin, Muhakkime-i Ūlâ'yı *ku'ud* halinden nehyettiğini Belazürî'nin *Ensab*'ından öğrenmekteyiz.³⁷⁴ Ezârika'ya göre *ku'ud* halinde bulunmak caiz

³⁶⁵ İBNÜ'L-CEVZÎ: s. 19.

³⁶⁶ MÜBERRED: III, 1215; EBŪ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 140; NECCÂR: s. 55; FIĞLALI: “Hâriciler”, DİA, XVI, s. 173.

³⁶⁷ EBŪ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285.

³⁶⁸ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 140

³⁶⁹ Tevbe (9): 90.

³⁷⁰ EBŪ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285.

³⁷¹ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 83; CŪRCÂNÎ: s. 629.

³⁷² NECCÂR: s. 55.

³⁷³ EŞARÎ: I, 169; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 84.

³⁷⁴ BELÂZÜRÎ: VII, 2870 (146).

olmadığı gibi, *ku'ûd* halinde bulunan *ka'ade*'den de teberri etmek gereklidir.³⁷⁵ Bu kişilerin canları, malları ve kadınları helaldir. Eş'ari, *ka'ade*'den teberri etme görüşünü ilk defa ortaya atan kişinin İbnü'l-Ezrak değil, Abd Rabbihi'l-Kebir veya Abdullah b. Vadîn olduğunu kaydetmektedir.³⁷⁶

Ezârîka, kendileriyle birlikte hicret etmeyip, muhalifleri arasında oturanları (yani *ka'ade*'yi) tekfir etmiş³⁷⁷, mustaz'af olsun olmasın hicretten geri kalanlardan beri olduklarını ilan etmiştir.³⁷⁸ Ezârîka'nın bulunduğu yere hicret etmeyenleri müşrik diye isimlendirmek onlara mahsus bir uygulamadır.³⁷⁹ Ezârîka fırkasının lideri Nâfi b. Ezrak, Basra'da bulunan Muhakkime-i Ūlâ grubuna bir mektup yazmış ve hicretle ilgili olarak şunları söylemişti:

“...Allah dîni size seçti, siz de ancak O'na teslim olmuş olarak can verin...”³⁸⁰ Allah'a and olsun! Biliyorsunuz ki, şeriat da din de tektir. Buna rağmen, gece ve gündüz zulmü göre göre kâfirlerin arasında oturmak niye! Allah sizleri cihada çağırmış ve şöyle buyurmuştur: **“...Top yekûn sizlerle savaşan putperestlerle siz de top yekûn savaşın...”**³⁸¹ Her halde Allah sizin için de, her hangi bir durumda bir mazeret kapısı açmadı. Çünkü buyurdu ki: **“İsteyen, istemeyen, hepiniz savaşa çıkın...”**³⁸² Allah, ancak düşkünlere, hastalara, verecek bir şey bulamayanlara ve kalması bir sebebe bağlı olanlara mazeret tanımıştır. Bununla birlikte cihat edenleri onlara üstün tutmuştur.³⁸³ Dünyaya aldanmayınız ve kanmayınız...³⁸⁴

³⁷⁵ ÖZ: “Ezârîka”, DİA, XII, s. 45.

³⁷⁶ EŞARÎ: I, 169-70.

³⁷⁷ EŞARÎ: I, 169; KALHATÎ, el-Keşf ve'l-Beyan (British Museum, Or. 2606): II, s. 53b'den naklen FIĞLALI: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 123; EL-HANEFÎ, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan el-İrâkî (Çev.: Yaşar Kutluay): Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri, Ankara-1962, s. 13; FIĞLALI: “Hâricîler”, DİA, XVI, s. 173.

³⁷⁸ İBN HAZM: V, 52.

³⁷⁹ İSFERÂİNÎ: s. 50.

³⁸⁰ Bakara (2): 132.

³⁸¹ Tevbe (9): 36.

³⁸² Tevbe (9): 41.

³⁸³ “İnananlardan, özürsüz olarak yerlerinde oturanlar ile, mal ve canlarıyla cihat edenleri, mertebeye, oturanlardan üstün kılmıştır. Allah hepsine de cenneti vaat etmiştir, ama Allah, cihat edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle üstün kılmıştır. Allah bağışlar ve merhamet eder.” Nisa (4): 95-6.

³⁸⁴ MÜBERRED: III, 1219. Bu mektubun tercümesi için bkz.: FIĞLALI: “Hâricîliğin Doğuşu ve Firkalara Ayrılışı”, s. 274.

Görüldüğü gibi Nâfi b. Ezrak, Muhakkime-i Ülä'ya yazdığı mektubunda onları hicrete davet ve cihadı teşvik etmiştir. Bunu yaparken de Kur'an'dan ayetler okuyarak fikirlerine delil getirmiştir.

III. NECEDÂT

Necedât fırkasının kurucusu sayılan Necde b. Âmir (72/692), Mekke'ye gidip Abdullah b. Zübeyr'e yardım eden Hâricîler içinde yer alıyordu.³⁸⁵ Necde ve Hâricî fırkalarının diğer kurucu liderleri İbn Zübeyr'in yanında birlikteydiler.³⁸⁶ Mekke'de Abdullah'ın görüşlerini beğenmeyen Hâricîler onun yanından ayrıldılar.³⁸⁷ Abdullah'ın yanından döndükten sonra Necde ile daha sonra Ezârika'nın reisi olacak olan Nâfi arasında ayrılık çıktı.³⁸⁸ Necde ve Nâfi arasında çıkan ihtilafın sebebinin *ka'ade*'nin durumu hakkındaki tartışma olduğu belirtilmiştir.³⁸⁹ Necde taraftarlarıyla beraber daha sonra Yemame'ye gitti.³⁹⁰ Burada taraftarları ona biat etti.³⁹¹ Necde b. Âmir, riyaseti zamanında Basra, Uman, Yemen ve Hadramevt gibi geniş bir bölgede etkili olmuştur.³⁹² En güçlü olduğu zamanda nüfuzu Abdullah b. Zübeyr'in nüfuzundan daha fazla idi.³⁹³ Daha sonra Necde, aynı zamanda bir Necdî-Hâricî olan Ebu Fudeyk (73/692) tarafından öldürülmüştür. Ebu Fudeyk, Necde'yi öldürdükten sonra Necedât fırkasının başına geçmiştir.³⁹⁴

³⁸⁵ WATT: Teşekkül Devri, s. 27; LAOUST: s. 56-7.

³⁸⁶ MÜBERRED: III, 1204; DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 183.

³⁸⁷ MÜBERRED: III, 1204.

³⁸⁸ EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144; SALEM: s. 28; FIĞLALI: "Hâricîler", DİA, XVI, s. 171.

³⁸⁹ BELÂZÜRÎ: VII, 2897 (173); EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144; FIĞLALI: "Hâricîler", DİA, XVI, s. 173.

³⁹⁰ MÜBERRED: III, 1214.

³⁹¹ BELÂZÜRÎ: VII, 2897 (173); MÜBERRED: III, 1214.

³⁹² YA'KÛBÎ: II, 272-3; WATT: Teşekkül Devri, s. 28; LAOUST: s. 57; HATİPOĞLU, s. 63.

³⁹³ WATT: Teşekkül Devri, s. 28.

³⁹⁴ EŞARÎ: I, 176; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 90; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 143.

Ezârika'nın küfür görüşündeki katılığını “günah ancak tekrar işlenmesi halinde sahibini küfre sokar” şeklinde yumuşatan³⁹⁵ Necedât, Hâricîler arasında var olan şiddet eğilimini azaltma yolunda önemli adımlar atmıştır. Fakat bu sadece Ezârika'ya nisbetle böyledir.³⁹⁶ Onlar yine tahkim kararını verenleri tekfir ediyorlardı.

Necedât fırkası *hurûc*'un daha üstün (*efdal*) olduğunu kabul etmekle beraber³⁹⁷, Hâricî olmayan Müslümanlar arasında oturmanın da caiz olduğunu söylemiştir.³⁹⁸ Yine bu doğrultuda olmak üzere; bir adam Necde'ye gelerek savaşa (*hurûc*) katılmak istemeyenleri öldürmesini tavsiye etmiş, Necde de bu adamı azarlayarak kovmuştur.³⁹⁹

Bağdâdî, Necde'nin Nâfi'den ayrılmasına sebep olarak; Nâfi'nin *ka'ade*'yi müşrik olarak adlandırmasını göstermiştir.⁴⁰⁰ Yaklaşık aynı ifadelerle bu bilgi Şehristânî'nin eserinde de mevcuttur.⁴⁰¹ Kaynaklarda bazen Ebû Hâtim er-Râzî örneğinde olduğu gibi, bu firkanın ismi “Necedât ve Ka'ade” şeklinde birleşik olarak zikredilebilmektedir.⁴⁰² Necedât *ka'ade* fikrini savunurken Nisa suresi 95 ve 96. ayetleri⁴⁰³ delil olarak kullanmıştır.⁴⁰⁴

³⁹⁵ LAOUST: s. 61.

³⁹⁶ AKYOL: Hâricîlik ve Şia, s. 105.

³⁹⁷ FIĞLALI: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 82.

³⁹⁸ MÜBERRED: III, 1214; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144; SALEM: s. 88; Fiğlalı, Necedât'ın *ka'ade*'nin tekfir edilemeyeceğini söylediğini nakleder. Bkz.: FIĞLALI: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 82.

³⁹⁹ EŞARÎ: I, 175.

⁴⁰⁰ Bağdâdî bu durumu, “Necde b. Âmir el-Hanefî'nin önderlik ve başkanlığının sebebi, Nafi b. Ezrak'ın, kendi görüşünde olsalar bile, *ka'ade*'den uzaklaşmayı ileri sürüp onlara müşrik demesidir” cümlesiyle ifade eder. Bkz.: BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87.

⁴⁰¹ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 141, 144.

⁴⁰² EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285.

⁴⁰³ “İnananlardan, özürsüz olarak yerlerinde oturanlar ile, mal ve canlarıyla cihad edenleri, mertebeye, oturanlardan üstün kılmıştır. Allah hepsine de cenneti vadedmiştir, ama Allah, cihad edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle üstün kılmıştır. Allah bağışlar ve merhamet eder.” Nisa (4): 95-6.

⁴⁰⁴ MÜBERRED: III, 1214; SALEM: s. 88.

Nâfi'nin *ka'ade*'yi tekfir etmesine⁴⁰⁵ Necde o kadar kızmış olmalı ki, o da karşılık olarak *ka'ade*'yi tekfir edenleri tekfir etmiştir.⁴⁰⁶ Yani Ezârika'yı kâfir saymıştır.

Makdisi ise, Necde'nin de *ka'ade*'den teberri ettiğini ve *mihne*'yi uyguladığını söylemektedir.⁴⁰⁷ Söz konusu bu bilgi Bağdâdî'nin kaydıyla çelişmektedir.⁴⁰⁸ Kanaatimizce Makdisi yanılmaktadır. Çünkü Necde'nin *ku'ud*'un caiz olduğunu söylediği ve bu görüşünü Nisa suresindeki "**İnananlardan, özürsüz olarak yerlerinde oturanlar ile mal ve canlarıyla cihat edenleri, mertebece, oturanlardan üstün kılmıştır. Allah hepsine de cenneti vaat etmiştir, ama Allah, cihat edenleri oturanlara, büyük ecirler, dereceler, mağfiret ve rahmetle üstün kılmıştır. Allah bağışlar ve merhamet eder**"⁴⁰⁹ mealindeki ayetle desteklediği bilgisi Şehristânî'nin eserinde de vardır.⁴¹⁰ Zaten olaylar silsilesi Necde'nin *ka'ade*'yi kâfir saymasını güçleştirmektedir. Eğer o *ka'ade*'yi kâfir olarak görseydi, Nâfi'nin görüşlerini savunanları tekfir etmez⁴¹¹ ve ondan da ayrılmasına gerek kalmazdı. Aynı istikamette bir bilgi de İbn Hazm tarafından gelmekte ve o, "Necedât *ka'ade*'nin kanını ve malını helal sayar" demektedir.⁴¹² Yukarıda bahsettiğimiz Necedât'ın genel fikri yapısı bu bilginin yanlışlığını ortaya koyar niteliktedir.

Necedât fırkası Hâricî olmayan Müslümanlar arasında oturmanın caiz olduğunu söylese de⁴¹³, onlar *hurûc* konusunda gösterdikleri müsahamayı hicret konusunda göstermemektedirler. Eş'ari, onların hicret hakkındaki görüşünü, "kime hicret etmek ağır gelirse, o münafıktır" şeklinde verirken⁴¹⁴, İbn Hazm, "kendi

⁴⁰⁵ EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 140, 144; NECCÂR: s. 55.

⁴⁰⁶ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87.

⁴⁰⁷ MAKDİSÎ: II, 184.

⁴⁰⁸ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87.

⁴⁰⁹ Nisa (4): 95-6.

⁴¹⁰ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144.

⁴¹¹ Necedât fırkası, Nafi b. Azrak'ın görüşlerini kabul edenleri kafir sayar. Bkz.: İSFERÂİNÎ: s. 52.

⁴¹² İBN HAZM: V, 53; Watt da, "Necedât; Ezârika'nın *ka'ade*'nin kafir olduğu görüşünü reddeder ve onları münafık olarak görür" demektedir fakat kaynak vermemektedir. Bkz.: WATT: Teşekkül Devri, s. 29.

⁴¹³ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144.

⁴¹⁴ EŞARÎ: I, 175.

ordularına hicret etmekten geri kalanlar, münafıktır” şeklinde belirtmektedir.⁴¹⁵ Bağdâdî'nin eserinde ise bu görüşle taban tabana zıt olan “kendilerine hicret etmeyip yerlerinde kalanları (*ka'ade*) küfürle suçlayanları tekfir ettiler”⁴¹⁶ kaydı yer almaktadır.

Necdat fırkasının Ezârika'dan ayrılışına sebep olarak *hurûc* ve *ku'ud* düşüncelerindeki farklılığı gösterirsek herhalde hata yapmış olmayız. Biraz sonra teferruatlı bir şekilde nakledeceğimiz, Nâfi ve Necde arasında geçen mektuplaşmalar bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Söz konusu mektuplardan ilki Necde b. Âmir'den Nâfi b. Ezrak'a gönderilmiştir. Mektup şu satırları ihtiva etmektedir:

Sana tavsiyem, yetimlere karşı merhametli bir baba, zayıflara karşı da müşfik bir kardeş gibi olmandır. Allah yolunda yaptığın işlerde hiçbir kınayıcının kınaması sana dokunmasın... Allah'ın rızasını isteyerek nefsinin Rabb'inin taatine sattığında ve acılığına galebe çalarak tam hak ve hakikata ulaştığında şeytan sana musallat oldu. Oysa şeytana sen ve senin arkadaşlarından daha ağır basan kimse yoktu. Ama o, senin gönlünü çeldi, hükmü altına aldı ve seni saptırdı. Böylece sen, Allah'ın kitabında mazur gördüğü Müslümanlardan, *ku'ud* halinde olanları ve zayıfları tekfir ettin. Oysa Allah: **“Güçsüzlere, hastalara ve sarf edecek bir şeyi bulunmayanlara, Allah ve peygamberine bağlı kaldıkları müddetçe sorumluluk yoktur. İyi davrananlara sorumluluk olmaz. Allah bağışlayandır, merhamet edendir”**⁴¹⁷ buyurmakla, onları iyi kimseler olarak vasıflandırmaktadır...

Allah oturanları (*ka'ade*) da hayırla anmıştır. Her ne kadar cihat edenleri üstün kılmışsa da, bu amel bakımından insanların çoğunluğuna, ondan aşağıda bir yer verilmesini gerektirmez. Allah'ın bu husustaki buyruğunu -Nisa Suresi'nin 95-6. ayetlerini⁴¹⁸ - işitmedin mi? Görüyorsun ki Allah, bunları müminlerden kılmış ve cihat edenleri, amelleri bakımından onlardan üstün tutmuştur... Allah'tan sakın ve kendine dön.⁴¹⁹

Nâfi b. Erzak ise Necde b. Âmir'e şöyle bir cevabi mektup göndermiştir:

Bana vaaz ettiğin, hatırlattığın, nasihat ettiğin, azarladığın, doğruluk üzere olduğum zamanı ve sevabı tercih etmekle vasıflandırdığın mektubunu aldım. Allah'tan beni, söz dinleyen ve dinlediğinin en iyisine uyan kullarından eylemesini dilerim.

⁴¹⁵ İBN HAZM: V, 53; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 170.

⁴¹⁶ BAĞDÂDÎ: Fark: s. 87.

⁴¹⁷ Tevbe (9): 91.

⁴¹⁸ Nisa (4): 95-6.

⁴¹⁹ MÜBERRED: III, 1215-6. Bu mektubun tercümesi için bkz.: FIĞLALI: “Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, s. 272.

Oturanları (*ka'ade*) tekfir etmeyi, çocukları öldürmeyi ve emaneti helal saymayı kabul ettiğim için beni ayıplıyorsun. Şimdi sana bunları niçin yaptığımı açıklayacağım:

Söz konusu oturanlar (*ka'ade*), Hz. Peygamber zamanına referansla zikrettiğin kimseler değildir. Hz. Peygamber zamanında Mekke'de bulunanlar, ezilmiş ve mahsur durumda idiler. Kaçmaya ve Müslümanlara katılmaya imkân bulamıyorlardı. Bugünküler ise dîni anlamış ve öğrenmişler, Kur'an'ı da okumuşlardır. Kendileri için gidilecek yol apaçık bellidir. Allah'ın bu durumda olanlar için **"Melekler, kendilerine yazık edenlerin canlarını aldıkları zaman onlara: "Ne yaptınız bakalım?" deyince, "Biz yeryüzünde zavallı kimselerdik" diyecekler. Melekler de: "Allah'ın arzı geniş değil miydi? Hicret etseydiniz ya!" cevabını verecekler. Onların varacakları yer cehennemdir. Orası ne kötü dönülecek yerdir!"**⁴²⁰ buyurduğunu bilirsin.

Bu hususta şu ayetler de hatırlanmalıdır: **"Allah Rasûlü'nün hilafına geri kalanlar, oturup kalmalarına sevindiler. Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihat hoşlarına gitmedi. "Sıcakta savaşa çıkmayın" dediler. De ki: "Cehennem ateşi daha sıcaktır." Keşke bilseydiler!"**⁴²¹ **"Bedevilerden, izin almak üzere özür beyan eden kimseler geldiler. Allah'a ve peygamberine yalan söyleyenler ise, özür bile beyan etmeksizin geri kaldılar..."**⁴²² Bu ayette bunların mazeretlerinin doğru olmadığını, Allah'a ve Rasûlü'ne yalan söylediklerini haber veren Allah, ayetin sonunda buyurmuştur ki: **"Onlardan kâfir olanlar can yakıcı azaba uğrayacaklardır."** İşte onların isimlerini ve alametlerini gör!.. Allah'tan sakın ve kendine dön. Çünkü senin için tek mazeret kapısı tövbedir.⁴²³

IV. BEYHESİYYE

Beyhesiyye fırkasının kurucusu Ebu Beyhes Heysam b. Câbir'dir (94/713). O Emevi halifelerinden I. Velid zamanında yaşamıştır. Beyhesiyye, yedinci yüzyılın sonlarına doğru Basra'da çıkan siyasi ve itikâdî kaynaklı karışıklıklar neticesinde

⁴²⁰ Nisa (4): 97.

⁴²¹ Tevbe (9): 81.

⁴²² Tevbe (9): 90.

⁴²³ MÜBERRED: III, 1216-8. Bu mektubun tercümesi için bkz.: FIĞLALI: "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", s. 272-4.

doğmuştur.⁴²⁴ Şehristânî'nin naklettiğine göre Medine valisinin, Ebu Beyhes'le arkadaşlığı vardı.⁴²⁵ Ebu Beyhes, birçok Hâricî kolunun yok edildiği Haccac zamanında öldürülmüştür.⁴²⁶ İbn Kuteybe ise onun Medine valisi Osman b. Hayyan tarafından elleri ve ayakları kesilmek suretiyle öldürüldüğünü bildirmektedir.⁴²⁷

Ebu Beyhes'in, Hâricî gövdeden ayrılarak kendi ismine izafeten Beyhesiyye adını alan fırkasını kurması; Ezârîka-Necedât-İbâdiyye-Sufriyye ayrılığından sonraki bir tarihe tekabül etmektedir.⁴²⁸ Bu fırkalar, hicri 65 yılında kesin bir şekilde ayrılırken⁴²⁹ Beyhesiyye'nin ortaya çıkması için en az on sene daha geçmesi gerekiyordu. Watt'ın da doğru bir şekilde ifade ettiği gibi, Beyhesiyye fırkası yedinci yüzyılın sonlarına doğru doğmuştur.⁴³⁰ Bu da en erken hicri 70'li yıllar demektir. Ayrıca Beyhesiyye'nin doğmasına sebep olan olay fıkhi bir hadisedir.⁴³¹ Fıkhi meselelerin tartışılmasının ise sonraki dönemlerde yapıldığı bir gerçektir. Ebu Beyhes'in vefat tarihi de (94/713), Beyhesiyye'nin daha sonra ortaya çıktığı fikrini destekler mahiyettedir.

Beyhesiyye fırkasının *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret hakkında ne düşündüğü kaynaklarda geçmese de bu fırkadan doğmuş olan Avfiyye kolunun, konumuzla ilgili görüşleri bulunmaktadır. Beyhesiyye'nin Avfiyye kolu, ikiye ayrılmıştır. Bir fırka, "biz, hicret ettiği yerden çıkıp ve cihadı bırakıp bizi terk ederek *ku'ûd* haline dönen

⁴²⁴ WATT: *Teşekkül Devri*, s. 20. Watt aynı eserin 31. sayfasında o bölgede bir karışıklığın olduğunu fakat Beyhesiyye'nin doğduğu Basra'da bir karışıklık olmadığını söylemektedir. Bkz.: WATT: *Teşekkül Devri*, s. 31.

⁴²⁵ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 145.

⁴²⁶ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 145; ÖZ: "Beyhesiyye", DİA, VI, s. 65.

⁴²⁷ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 622.

⁴²⁸ FİĞLALİ: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 80, 156. dipnot; FİĞLALİ: "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", s. 275, 156. dipnot.

⁴²⁹ FİĞLALİ: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 81; FİĞLALİ: "Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", s. 275.

⁴³⁰ WATT: *Teşekkül Devri*, s. 20, 31.

⁴³¹ İbâdiyye'den İbrahim adında birisi, *darû't-takiyye*'de kendi görüşlerinde olan bir cariye'nin alınıp satılmasının caiz olduğunu söylemişti. Bunun üzerine Meymun adında birisi de ondan ve bu işi helal görenlerden uzaklaştı. Başka bir grup ise bu işin helal mi yoksa haram mı olduğunu belirtmeyip tarafsız kaldı. Ebu Beyhes, İbrahim'i kendisini tekfir edenler hakkında sustuğu için, Meymun'u da bu satışı caiz görmediği için tekfir etmiş; o bu konuda duraklayıp bir hükme varmayanların da kâfir olduklarını söylemiştir. Geniş bilgi için bkz.: EŞARÎ: I, 188, 191; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 107-9; İSFERÂİNÎ: s. 60; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 145; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 175. Beyhesiyye'nin doğuşu hakkında farklı bir rivayet için bkz.: MÜBERRED: III, 1220. Ayrıca bkz.: KUTLUAY, Yaşar: Tarih ve Günümüzde İslam Mezhepleri, Ankara-1968, s. 91.

kimseden uzaklaşırız ” demiştir.⁴³² Görüldüğü gibi burada hem hicret hem de *ku'ûd*'la ilgili bilgi bulunmaktadır. O halde bu fırkaya göre, hicret etmek farzdır. *Ku'ûd* halinde bulunmak ise caiz değildir.

Avfiyye'nin diğer kolu ise, “aksine biz böyle bir şahsa sahip çıkarız, çünkü o hicretinden önce kendisine mübah olan bir duruma dönmüştür” demiştir.⁴³³ Bu fırkaya göre ise, hicret farz değildir. *Ku'ûd* halinde bulunmak ise caizdir. Her iki fırkanın da *hurûc* konusunda ne düşündükleri kaynaklarda yer almamaktadır.

V. ACÂRİDE

Acârîde fırkasının kurucusu, Abdülkerim b. Acred'dir. Yaklaşık olarak hicri 120 (m. 838) yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir.⁴³⁴ O bir rivayete göre kendi fırkasını kurmadan önce Necedât'ın görüşlerini benimserken, bir rivayete göre de Beyhesiyye'nin fikirlerini savunmaktaydı.⁴³⁵ Acârîde fırkası metot bakımından Necedât grubuyla yakın ilişkiler içindedir.⁴³⁶ Belh'li olduğu⁴³⁷ bilinen Abdülkerim'in, faaliyetlerini daha çok Horasan civarında yoğunlaştırdığı ifade edilmiştir.⁴³⁸

Acârîde de Beyhesiyye gibi sonraki dönem Hâricî fırkalarındandır. Acârîde, diğer Hâricî fırkalara nazaran sayı itibariyle en fazla kola bölünen fırka olarak gözükmektedir.⁴³⁹ Acârîde ve alt kollarının fikirlerinin daha çok kelâm ve fıkıh konuları üzerinde yoğunlaştığı hemen dikkat çekmektedir.⁴⁴⁰ Acârîde içinde ayrılımlara sebep olan tartışmaların, küçük fırkaların iç kavgaları olduğu ifade

⁴³² EŞARÎ: I, 192; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 109; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 146; ÖZ: “Beyhesiyye”, DİA, VI, s. 65.

⁴³³ EŞARÎ: I, 192; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 109; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 146; ÖZ: “Beyhesiyye”, DİA, VI, s. 65.

⁴³⁴ ÖZ, Mustafa: “Acârîde”, DİA, İstanbul-1988, I, s. 318.

⁴³⁵ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 148.

⁴³⁶ EBÛ ZEHRA: s. 80.

⁴³⁷ EŞARÎ: I, 178.

⁴³⁸ İBN HAZM: V, 55; FIGLALI: “Hâricîler”, DİA, XVI, s. 173; Câbelkî ise onların Kirman'da çoğunlukta olduklarını nakletmektedir. Bkz.: CÂBELKÎ: II, 238.

⁴³⁹ WATT: Teşekkül Devri, s. 32.

⁴⁴⁰ EŞARÎ: I, 177 vd.; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 93 vd.;

edilmiştir.⁴⁴¹ Hâricîler içinde Acâride fırkasının durduğu yer, şiddet taraftarı Ezârika ile ılımlı görüşleriyle tanınan İbâdiyye'nin arasındır. Acâride mensuplarının İran topraklarına yakın bölgelerde yaşadıklarını söylemiştik. Acâride'den ayrılan kimi fırkaların burada yaygın olan bazı itikâdî görüşleri bünyelerine dâhil ettikleri söylenmektedir.⁴⁴²

Acâride fırkasının *hurûc*'la ilgili ne düşündüğü kaynaklarda net bir şekilde ifade edilmemektedir. Fakat onların, hem *ku'ûd* hem de hicret'le ilgili olarak ne düşündüklerini kaynaklardan öğrenebilmekteyiz.

Acâride, kendi itikatlarını paylaştığını bildiğinde, *ka'ade*'ye karşı tavır almamıştır, onları Müslümanlardan saymışlardır.⁴⁴³ Onlar, *ka'ade*'yi Müslüman sayabilmeyi ve hem kendilerinin hem de ailelerinin kanlarının korunması şartını, büyük günah işlememeye bağlamışlardır.⁴⁴⁴ Fakat Neccar'a göre, *ka'ade*'ye karşı dostluk göstermeyi de (*tevellâ*) ilk başlatan onlardır.⁴⁴⁵

Acâride fırkasının birçok kola ayrıldığı bilinmektedir. Bunların içinden bizim konumuzla ilgili görüş belirten iki kol vardır. Bu iki kol, Şuaybiyye ve Hamziyye'dir. Şuaybiyye'nin, *ka'ade*'nin durumu hakkında daha önce bağlı buldukları Acâride'nin görüşlerini takip ettikleri ifade edilmiştir.⁴⁴⁶ Hâricî ve Kaderi görüşleri benimseyen⁴⁴⁷ Hamziyye ise, Hâricîlerden olan *ka'ade*'yi Müslümanlardan saymıştır.⁴⁴⁸

Acâride, Ezârika'nın sadece kendi yerleşim bölgelerinde bulunan insanların Müslüman sayılacağı, başka yerlerde oturup da kendi bölgelerine hicret etmeyen Hâricîlerin öteki Müslümanlar gibi dinden çıkmış olacağı şeklindeki görüşlerine

⁴⁴¹ WATT: *Teşekkül Devri*, s. 34.

⁴⁴² WATT: *Teşekkül Devri*, s. 40-1.

⁴⁴³ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 148; EBÛ ZEHRA: s. 80; KUTLUAY: Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, s. 92.

⁴⁴⁴ ÖZ: "Acâride", DİA, I, s. 318.

⁴⁴⁵ NECCÂR: s. 47.

⁴⁴⁶ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 151; NECCÂR: s. 49; ÖZ: "Acâride", DİA, I, s. 318.

⁴⁴⁷ MAKRÎZÎ: II, 355.

⁴⁴⁸ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 98, 100.

katılmamıştır.⁴⁴⁹ Onlar, hicretin bir fazilet olduğunu söylemişler; fakat farz olmadığını belirtmişlerdir.⁴⁵⁰

VI. SE'ÂLİBE

Sa'labe b. Mişkan'a tabi olan Hâricîler'e Se'âlîbe denilmektedir. Sa'labe kendi fırkasını kurmadan önce Abdülkerim b. Acred'e bağlıydı. Fakat daha sonra Abdülkerim'e çocuklar konusundaki görüşlerinden dolayı muhalefet ederek, ondan ayrıldı.⁴⁵¹ Ziyâd b. Abdürrahman adında bir kişi Sa'labe b. Mişkan'dan sonra Se'âlîbe'nin lideri olmuştu. Bu kişi aynı zamanda uzman bir fakihti. İşte bu sebeple Se'âlîbe'ye, Ziyâdiyye de denilmektedir.⁴⁵²

Se'âlîbe fırkası da muahhar dönem Hâricî fırkalarındandır. Se'âlîbe fırkasının yaşadığı zaman dilimi en erken hicri 100'lü yıllardır. Zaten kaynaklarda da Se'âlîbe'nin bir kolu olan Şeybâniyye'nin Abbasi devletinin bir komutanı olan Ebu Müslim zamanında ortaya çıktığı belirtilmektedir.⁴⁵³ Buna göre, artık Emevi devleti yıkılmış, yerine Abbasi devleti kurulmuştur. Se'âlîbe de faaliyetlerini Abbasiler devrinde yürütmüştür. Se'âlîbe içinden kimi zaman kelâmcıların da çıktığı olmuştur. Mesela Yeman b. Ribab (yaklaşık olarak 165/781 yılında vefat etmiştir) bunlardan birisidir. Her ne kadar o daha sonra Beyhesiyye akidesini benimseyecek olsa da, o Se'âlîbe içinde yetişmiş bir kelâmcıdır.⁴⁵⁴

⁴⁴⁹ EBÛ ZEHRA: s. 80; ÖZ: "Acârîde", DİA, I, s. 318.

⁴⁵⁰ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 148; NECCÂR: s. 47; EBÛ ZEHRA: s. 80; ÖZ: "Acârîde", DİA, I, s. 318; FIĞLALI: "Hâricîler", DİA, XVI, s. 173; KUTLUAY: Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, s. 92.

⁴⁵¹ Se'alibe şu görüşü savunuyordu; "Çocuklar iman veya inkar edebilecek yaşa gelinceye kadar onlar hakkında hüküm verilmez (*tevekkuf*). Onlar hakkında hüküm verilmemekle beraber çocuklardan uzaklaşmaz (*teberrâ*). Fakat Abdülkerim 'onlardan uzaklaşmak gerekir' diyordu. Ergenlik çağına geldiklerinde İslam tebliğ edilir. Kabul ederlerse dost kabul edilirler (*tevellâ*). İslamı kabul etmezlerse onlardan uzaklaşılır (*teberrâ*)." Bkz.: EŞARÎ: I, 180, 190; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 100-1; İSFERÂİNÎ: s. 57; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 152; MAKRİZÎ: II, 355; EBÛ ZEHRA: s. 81; FIĞLALI: "Hâricîler", DİA, XVI, s. 173.

⁴⁵² EŞARÎ: I, 181; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 102.

⁴⁵³ EŞARÎ: I, 180; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 102; İSFERÂİNÎ: s. 58; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 154; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 172; MAKRİZÎ: II, 355.

⁴⁵⁴ EŞARÎ: I, 200; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 160.

Se'âlîbe'nin *hurûc* konusunda ne düşündüğünü net olarak bilmiyoruz. Fakat bir Se'âlîbe kolu olan Şeybâniyye'nin zalim sultana *hurûc*'u caiz gördüğü ifade edilmiştir.⁴⁵⁵ Yine bir başka Se'âlîbe kolu olan Ma'lûmiyye ise imamet şartı olarak, Ma'lûmiyye inancına sahip olmayı ve kılıcıyla düşmanlarına karşı ayaklanmayı (*hurûc*) göstermektedir.⁴⁵⁶

Kaynaklarda Se'âlîbe'nin, “Müslüman olan ve bize sığınan kişiye dostluk (*tevellâ*) gösteririz” dedikleri bildirilmektedir.⁴⁵⁷ Bu durumda Müslüman olan; ama Se'âlîbe'ye sığınmayana (*ka'ade*) dostluk gösterilmez (*teberrâ*). Fakat *ka'ade* hakkında bu sonuca ulaşabilmek için daha net bir ifadeye ihtiyaç olduğunu düşünüyoruz. O yüzden bu bilgiye ihtiyatla yaklaşmak daha doğru gözükmektedir.

Se'âlîbe'nin bir kolu olan Ahnesiyye'nin *dâru't-takiyye*'de oturanlar hakkındaki görüşü; tevakkuf etmek şeklindedir. Yani görüş belirtmeyip susmaktadırlar. Ancak bu kişilerde iman olduğunu biliyorlarsa onları dost edinirler (*tevellâ*). Bilmiyorlarsa onlardan uzak dururlar (*teberrâ*).⁴⁵⁸ *Dâru't-takiyye*'de oturanlar, eğer kâfir değillerse ancak *ka'ade* olabilirler. Bu bilgiden hareketle Ahnesiyye mensuplarının *dâru't-takiyye*'de oturanları (*ka'ade*) tekfir etmediklerini, bilakis dost kabul etmeye (*tevellâ*) meyilli olduklarını söyleyebiliriz. Bir başka Se'âlîbe fırkası olan Ma'lûmiyye ise kendi görüşlerini paylaşan ama *ku'ûd* halinde bulunanlarla mevcut ilişkilerini kesmeyi (*teberrâ*) gerekli görmez.⁴⁵⁹

Se'âlîbe ve alt kollarının hicret hakkında ne düşündükleri kaynaklarda yer almamaktadır.

⁴⁵⁵ HANEFÎ: s. 27; Makrîzî, Şeyban'ın teşbih akidesini ilk ortaya atan kişi olduğunu söylemektedir. Bkz.: MAKRÎZÎ: II, 355.

⁴⁵⁶ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 97; İSFERÂİNÎ: s. 56.

⁴⁵⁷ CÜRCÂNÎ: s. 631; CÂBELKÎ: II, 238.

⁴⁵⁸ EŞARÎ: I, 180; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 101; İSFERÂİNÎ: s. 57; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 153; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 172; CÜRCÂNÎ: s. 631; MAKRÎZÎ: II, 355; CÂBELKÎ: II, 238; NECCÂR: s. 52. Bu konuda referans verdiğimiz müelliflerin kayıtlarına zıt görünen bir bilgiyi ise Fahreddin er-Râzî'nin *İtikâdât*'ın 49 ve 50. sayfalarında bulmaktayız. Orada bahsi geçen görüş, “Muhaliplerinin beldesinde (*daru't-takiyye*'de) oturan ve kendi görüşlerini benimsemeyen herkesten uzaklaşırlar (*teberrâ*)” şeklindedir. Metinde “muhaliflerinin beldesinde oturmayan” ifadesi yer alıyor. “Oturmayan” ifadesindeki “lâ” fazlalık olmalıdır. Zira muhakkik de aynı kanaattedir. Bkz.: Aynı yer. Cürcânî ve Câbelkî onların, “müslüman hanımların müşrik erkeklerle nikâhlanması caizdir” dediklerini nakleder. Bkz.: CÜRCÂNÎ: s. 631; CÂBELKÎ: II, 238.

⁴⁵⁹ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 97.

VII. İBÂDİYYE

Fırkanın kurucusu (vefatı yaklaşık hicri 80’li yıllarda vefat ettiği tahmin edilen) Abdullah b. İbad el-Mürri et-Temimi’dir. Fırkanın ismi; Ebaziyye, İbaziyye, Beyasi, Beyazi, Ehlü’l-İman ve’l-İstikame, Cemaatü’l-Müslimin, Ehlü’d-Da’ve şeklinde de geçmektedir.⁴⁶⁰ İbâdiyye ilk kurulan Hâricî fırkalarındandır.⁴⁶¹ Onlar, yaklaşık olarak otuz yıl kadar Muhakkime-i Ūlâ denilen ilk Hâricîlerle beraberdiler ve hemen hemen aynı görüşleri paylaşıyorlardı.⁴⁶² İbadiler’i fikri olarak etkileyen kişinin, tabiûnun ileri gelenlerinden Ebu’ş-Şa‘â Cabir b. Zeyd el-Ezdi el-Umani (21–641/93–711) isimli şahıs olduğu belirtilmiştir.⁴⁶³

Hatırlanacağı üzere Abdullah b. Zübeyr’in yanına giden Hâricîler arasında⁴⁶⁴, Abdullah b. İbad’ın da adını zikretmiştik. Daha sonra İbn İbad, Nâfi b. Ezrak’ın *hurûc* eksenli fikirlerini beğenmeyerek Basra’da *ku’ûd* halinde kalmayı tercih edenlerle kendi grubunu oluşturdu.⁴⁶⁵ Basra’da daha önceden ılımlı fikirlere sahip Hâricîler’in bulunduğu, hatta buradaki Hâricîler’in *ku’ûd* fikrini de kabul ettikleri ve Abdullah b. İbad’ın bu mevcut ılımlı Hâricîler arasında fırkasını kurduğu ifade edilmiştir.⁴⁶⁶

İbadiler, Hâricî fırkalar içinde günümüze kadar varlığını devam ettiren tek fırkadır. Varlıklarını devam ettirmelerinin en büyük sebebi, Hâricî fırkalar içinde diğerlerine nazaran daha ılımlı görüşlere sahip olmalarıdır. Ayrıca bunda Uman’da kurulan bağımsız İbadi imametinin de etkisi vardır. Uman istila yolları üzerinde bulunmadığından, İbadilik hicri sekizinci asırdan günümüze kadar rahatlıkla

⁴⁶⁰ FIĞLALI: İbâdiyye’nin Doğuşu, s. 82-3; FIĞLALI: “İbaziyye”, DİA, XIX, s. 256.

⁴⁶¹ Watt, İbâdiyye’nin miladi yedinci yüzyılın sonlarına doğru Basra’da meydana gelen itikâdî karışıklıklar sırasında doğan fırkalardan olduğunu söyler. Bkz.: WATT: Teşekkül Devri, s. 20, 31.

⁴⁶² FIĞLALI: İbâdiyye’nin Doğuşu, s. 108; FIĞLALI: “Abdullah b. İbaz”, DİA, I, s. 109.

⁴⁶³ A’VEŞT: s. 16, 128; EL-KANNÛBÎ, Said b. Mebrûk: el-İmâm er-Rebi b. Habîb: Mekanetühu ve Müsnedühu, Uman-1995, s. 23.; BERBER: s. 7.

⁴⁶⁴ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 41; VİDA: “Sufriyye”, İA., X, s. 782; WENSİNCK: “Nafi b. Ezrak”, İA., IX, s. 31; FIĞLALI: “Abdullah b. İbaz”, DİA, I, s. 109; BERBER: s. 13.

⁴⁶⁵ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 41 vd.; FIĞLALI: “Hâricîler”, DİA, XVI, s. 171; BERBER: s. 13.

⁴⁶⁶ FIĞLALI: İbâdiyye’nin Doğuşu, s. 83; FIĞLALI: “İbaziyye”, DİA, XIX, s. 256.

yaşayabilmiştir.⁴⁶⁷ Hâricî fırkaları içinde Ezârika en aşırı uç olarak kabul edilecek olursa, İbâdiyye de en ılımlı uç olacaktır. Fakat ne kadar ılımlı bir fırka olsa da Sufriyye fırkasıyla aralarında çok kanlı savaşlar cereyan etmiştir.⁴⁶⁸ Makrizi Abdullah b. İbad'ın, halife Mervan zamanında isyan ettiğini bildirmektedir.⁴⁶⁹

Varlıklarını bugüne kadar devam ettirmeleri sürecinde İbadiler de kendi içinde firkalaşmışlardır. Onların ilk firkalaşmaları *kitmân* devrinde itikâdî mahiyette olmuş, fakat siyasi güç elde edildiğinde ise dînî-siyasi farklılıklar ön plana çıkmıştır.⁴⁷⁰ Fığlalı, İbadiler'i bölgeleri esas alarak incelemektedir: A- Basra İbadiliği, B- Hicaz, Yemen ve Hadramut İbadiliği, C- Uman İbadiliği, D- Kuzey Afrika ve Mağrib İbadiliği, E- Doğu Afrika ve Sudan İbadiliği.⁴⁷¹

Her ne kadar Malati, İbâdiyye'nin bütün Müslümanları tekfir ettiğini ileri sürse de⁴⁷², onların tekfir etme hususunda en dikkatli davranan fırka oldukları, aynı şekilde *hurûc* etme konusunda da en mutedil görüşe sahip oldukları bilinmektedir. İbâdiyye'ye göre muhaliflerinin bulunduğu yer, küfür bölgesi değil, tevhîd bölgesidir. Muhaliflerinin idarecilerinin bulunduğu ordugâhlar ise zulüm bölgesi sayıldığından ancak buralara karşı savaş açılmalıdır (*hurûc*).⁴⁷³ Ayrıca İbâdiyye fırkası, zalim imama isyanı dahi caiz görmez. Ancak şartlar uygun olursa bu caiz olur.⁴⁷⁴ İbâdiyye'ye göre *hurûc* imandan kaynaklanmaktadır.

Daha ılımlı ve Sünniliğe yakın olan İbâdiyye'nin kurucusu⁴⁷⁵ İbn İbad'ın, Nâfi b. Ezrak'tan ayrılmasının en büyük sebebi, Nâfi'nin *ka'ade*'nin durumu hakkındaki görüşleridir. Hatırlanacağı üzere Ezârika'nın *ka'ade*'yi tekfir etmesinin Necedât'ı da onlardan uzaklaştırdığını söylemiştik. İbn İbad, Abdullah b. Zübeyr'in yanından

⁴⁶⁷ KUTLUAY: Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, s. 99.

⁴⁶⁸ KUTLUAY: Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, s. 98.

⁴⁶⁹ MAKRÎZÎ: II, 355; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 156.

⁴⁷⁰ FIĞLALI: "İbaziyye", DİA, XIX, s. 259.

⁴⁷¹ FIĞLALI: "İbaziyye", DİA, XIX, s. 256-8.

⁴⁷² MALATÎ: s. 52.

⁴⁷³ EŞARÎ: I, 185; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 157; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 173; CÜRCÂNÎ: s. 630.

⁴⁷⁴ MU'AMMER: İbâdiyye Dirâse, s. 46-7; TÂLİBÎ: I, 118; ABDU'L-MUTTALİB: s. 14; BERBER: s. 22.

⁴⁷⁵ SALEM: s. 29.

ayrıldıktan sonra Basra'ya yerleşmişti. Burada daha önceden *ka'ade* fikrine temayüllü Abdullah b. Vehb er-Rasibi'ye bağlı ilk Hâricîleri (Muhakkime-i Ūla) kendi etrafında toplayarak sakin bir hayat sürmekteydi.⁴⁷⁶ Fakat Nâfi b. Ezrak, Basra'daki ilk Hâricîler'e (Muhakkime-i Ūla) *ku'ûd* halinde kalmanın küfür olduğu yönünde bir mektup yazdı.⁴⁷⁷ İbn İbad mektubu okuduğunda çok öfkeleni ve Nâfi b. Ezrak'ın iddialarının doğru olmadığını, *ka'ade*'nin tekfir edilemeyeceğini söyledi.⁴⁷⁸ Çünkü İbn İbad, içlerinde bulunduğu insanların müşrik olmadıklarını, bu yüzden onların arasında kalmanın (*ku'ûd*) bir sakıncası olmadığını düşünüyordu.⁴⁷⁹ İbâdiyye'nin genel kanaati de sürekli olarak *ku'ûd* halinde kalmayı isyan çıkarmaya (*hurûc*) tercih etmek yönündedir.⁴⁸⁰

İbâdiyye, hicretin “şirk bölgesinden iman bölgesine geçmek” demek olduğunu ileri sürmüştür. Muhalifler müşrik olmadıklarına göre hicret de söz konusu değildir. Ayrıca Mekke'nin fethinden sonra hicret ortadan kalkmıştır. Muhalifler arasında oturanlar, yani *ka'ade* tekfir edilmez ve *ku'ûd* halinde kalmak caizdir.⁴⁸¹

VIII. SUFRİYYE

Sufriyye fırkasının kurucusunun, *ka'ade*'nin başı sayılan ünlü şair İmran b. Hittan⁴⁸², Ziyâd b. el-Asfar⁴⁸³, Ubeyde⁴⁸⁴, Mühelleb b. Ebi Sufra veya Ebu Bilal

⁴⁷⁶ İbn İbad'ın önderliğinde Basra'da İbadiler'in bu devrine, gizlenme (*kitmân*) devri denilmektedir. Bkz.: FİĞLALİ: “Abdullah b. İbaz”, DİA, I, s. 109.

⁴⁷⁷ Bu mektup için bkz.: BELÂZÜRÎ: VII, 2870 (146); MÜBERRED: III, 1219. Mektubun değerlendirmesi için bkz.: LEWINSTEIN: s. 155.

⁴⁷⁸ BELÂZÜRÎ: VII, 2871 (147); MÜBERRED: III, 1220.

⁴⁷⁹ FİĞLALİ: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 80; FİĞLALİ: “Abdullah b. İbaz”, DİA, I, s. 109.

⁴⁸⁰ BERBER: s. 14.

⁴⁸¹ KALHATÎ, el-Keşf ve'l-Beyan (British Museum, Or. 2606): II, s. 53b, 198b, 199a, 228a'dan naklen FİĞLALİ: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 123.

⁴⁸² MÜBERRED: III, 1082-3; SALEM: s. 29.

⁴⁸³ EŞARÎ: I, 182; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 90; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 159; İSFERÂİNÎ: s. 53.

⁴⁸⁴ EŞARÎ: I, 182.

Mirdas⁴⁸⁵ olduğu yönünde farklı iddialar vardır.⁴⁸⁶ Fırka isminin “çok dua etmekten sararmış” anlamında *asfar* kelimesinden geldiği de ileri sürülmüştür.⁴⁸⁷ Ayrıca Makrizi onlara Ziyâd b. el-Asfar’a nispetle Ziyâdiyye, başka bir rivayete göre de Hz. Ali’nin hilafetinin yarısını, Hz. Osman’ın hilafetinin üçte birini ve Hz. Aişe’nin kararlarının altıda birini kabul edip geri kalanına muhalefet ettikleri için Nükkar denildiklerini nakletmektedir.⁴⁸⁸ Bizim burada yalnızca bir kısmını aktardığımız, Sufriyye fırkasının isminin nereden geldiğiyle ilgili, kaynaklarda geniş boyutlu bir tartışma bulunmaktadır. Bu açıklamaların içinden akla en yatkın olanı, onların Ziyâd b. el-Asfar’a tabi oldukları ve çok ibadet etmekten yüzlerinin sararmış olduğuyla ilgili olan nakillerdir.⁴⁸⁹

Sufriyye de Ezârîka-Necedât-İbâdiyye gibi ilk kurulan ve Hâricîler’in aslı sayılan fırkalardandır.⁴⁹⁰ Sufriyye Hâricî fırkalar içinde o kadar önemli bir yere sahiptir ki Ezârîka, Necedât, İbâdiyye dışında kalan diğer Hâricî fırkaların Sufriyye’den türediğini Eş’arî ileri sürmektedir.⁴⁹¹ Watt Sufriyye’nin, İbâdiyye ve Beyhesiyye’yle beraber miladi yedinci yüzyılın sonlarına doğru Basra’da meydana gelen itikâdî karışıklıklar neticesinde doğduğunu söyler.⁴⁹² Diğer Hâricî fırkalara nazaran varlıklarını daha uzun bir süre devam ettiren⁴⁹³ Sufriiler, İbadiler’e göre daha az ılımlı görüşleri sayesinde fikirlerini yayma imkânı buldular ve erken sayılabilecek bir tarihte, hicri ikinci asrın başlarında, Kuzey Afrika’ya sıçrayabildiler.⁴⁹⁴

⁴⁸⁵ Ebu Bilal Mirdas Basra’da yaşayan mutedil Hâricîler’in lideri sayılmaktadır. Bkz.: FİĞLALİ: İbâdiyye’nin Doğuşu, s. 83 vd. Hatta o kadar ki Wellhausen, Ebu Bilal’in diğer Hâricîler’in isyanlarına lanet ettiğini söylemektedir. Bkz.: WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 37.

⁴⁸⁶ MAKRÎZÎ: II, 354; WATT: Teşekkül Devri, s. 32; SALEM: s. 29.

⁴⁸⁷ BELÂZÜRÎ: VII, 2870 (146); MÜBERRED: III, 1221, 1233; SALEM: s. 37.

⁴⁸⁸ MAKRÎZÎ: II, 354.

⁴⁸⁹ Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz.: DEMİRCAN: Din Siyaset İlişkisi, s. 124-5; DALKILIÇ, Mehmet: “Hâricîlerin İtidal Arayışı ve Sufriyye”, İÜİFD., c. XII, İstanbul-2005, s. 21-8.

⁴⁹⁰ EŞARÎ: I, 183.

⁴⁹¹ EŞARÎ: I, 183.

⁴⁹² WATT: Teşekkül Devri, s. 20, 31.

⁴⁹³ SALEM: s. 29.

⁴⁹⁴ MUSTAFA: s. 206-8; DALKILIÇ: s. 22.

Sufriyye, Muhakkime-i Ūlâ'ya imamlık yapmış olan Abdullah b. Vehb er-Rasibi ile Hurkûs b. Züheyr'in imametini kabul eder. Onlardan sonra da sırasıyla Ebu Bilal Mirdas ve İmran b. Hittan'ın hilafetini ileri sürer.⁴⁹⁵

Sufriyye'nin lideri Ubeyde, Necde'ye karşı çıkararak ondan ayrılmıştır.⁴⁹⁶ Nâfi b. Ezrak'ın Basra'da bulunan *ka'ade* grubuna yazdığı mektubu Abdullah b. İbad'dan önce Ziyâd b. el-Asfar okumuştur.⁴⁹⁷ Onun bu mektuba tepkisi, fırkasının Hâricî gruplar arasındaki yerini göstermesi açısından önemlidir. O, "İbn İbad kısalttığı için, İbn Ezrak da uzattığı için Allah bizi her ikisinden uzak tutsun" demişti.⁴⁹⁸ Buna göre onun fırkası Ezârika kadar şiddet taraftarı olmayacak, fakat İbâdiyye kadar da ılımlı olmayacaktı. Elie Abid Salem de bu görüşü destekler mahiyette, Sufriyye'nin Hâricîlik içinde orta yolu takip ettiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁹

İsferâinî, Sufriyye'nin görüşlerinin Ezârika gibi olduğunu söyler.⁵⁰⁰ Ancak Sufriyye en temel konularda bile Ezârika'ya muhalefet etmiştir. Mesela onlar, *hurûc* ve isyanın *ka'ade*'yi tekfir etmeden uygulanması gerektiğini savunmuşlar⁵⁰¹, kendileriyle beraber *hurûc* hareketine katılmayanları dînî konularda kendilerine muhalefet etmemeleri koşuluyla mazur görmüşlerdir.⁵⁰²

Dalkılıç'ın da doğru bir şekilde ifade ettiği gibi⁵⁰³ klasik kaynaklarda genellikle Hâricîlerin *ka'ade* görüşü Sufriyye'ye kıyaslanarak yapılır. Buna göre onlar, kıtalden geri kalan *ka'ade*'yi kâfir olarak görmezler.⁵⁰⁴ Hâricî olmayan Müslümanlar

⁴⁹⁵ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 91; İSFERÂİNÎ: s. 53.

⁴⁹⁶ EŞARÎ: I, 182.

⁴⁹⁷ MÜBERRED: III, 1219; Eş'arî bu mektubu okuyan kişinin Ubeyde olduğunu söyler. Bkz.: EŞ'ARÎ: I, 182. Mektubun değerlendirmesi için bkz.: LEWINSTEIN: s. 155.

⁴⁹⁸ MÜBERRED: III, 1220.

⁴⁹⁹ SALEM: s. 29. Belki biraz abartılı olmakla beraber, Sufriyye'nin insanların zihnindeki olumlu yanının kaynaklara nasıl geçtiğiyle ilgili Malatî'nin söyledikleri ilgi çekicidir. Malatî, Sufriyye'nin insanlara eziyet etmediğini, ümmeti tekfir etmediğini ve Hâricîlerin daha önce anlatılan görüşlerinden hiçbir şey söylemediğini kaydeder. Bkz.: MALATÎ: 52.

⁵⁰⁰ İSFERÂİNÎ: s. 53. Makrizî de bu görüşü nakletmekle beraber, "çocukların katledilmesi konusu hariç" der. Bkz.: MAKRİZÎ: II, 354.

⁵⁰¹ BERBER: s. 14.

⁵⁰² FİĞLALİ: İbâdiyye'nin Doğuşu, s. 82.

⁵⁰³ DALKILIÇ: s. 45.

⁵⁰⁴ WATT: Teşekkül Devri, s. 35.

arasında oturmanın (*ku'ûd*) caiz olduğunu söyleyen⁵⁰⁵ Sufriyeler'in *ka'ade* görüşü, kendi aralarında genel-geçer bir esas haline geldi.⁵⁰⁶ Şehristânî, *ku'ûd* halinin caiz olması için onların “din ve itikatta kendileriyle uyuşmaları” şartı aradıklarını nakleder. Câbelkî ve Cürçânî ise ağız birliği ederek, Sufriyye'nin *ka'ade*'yi tekfir hususunda Ezârika'dan ayrıldığını ve onlara muhalefet ettiğini bildirirler.⁵⁰⁷

Ilımlı Hâricî lider⁵⁰⁸ Ebu Bilal Mirdas, Sufriyye fırkasının imamlarından biridir. O Emevi halifelerinden Yezîd b. Muaviye devrinde, Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'a karşı ayaklanmıştır. Aralarında gerçekleşen uzun çarpışmalar neticesinde Ebu Bilal öldürülür. Bunun üzerine İbn Ziyâd, Basra'da bu çatışmalara katılmayan ne kadar Sufriyye taraftarı varsa, eline geçirdiklerini öldürür.⁵⁰⁹ Bu bilgiden de, Sufriyeler'in, Emeviler'le yaptıkları savaşlarda Basra'da fiili olarak kendilerine katılmayan (*ka'ade*) taraftarlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Yine bir çelişkili rivayete burada rastlıyoruz. Yukarıda da izah ettiğimiz gibi Sufriyye *ka'ade*'yi kâfir olarak görmüyordu. Fakat Vergelani; Sufriyye'nin *ka'ade*'ye müşrik dediğini ve *ka'ade*'yle birlikte yaşamının caiz olmadığını söylediğini nakletmektedir.⁵¹⁰ Bu bilgiyi, Sufriyye hakkındaki daha güvenilir kayıtlar ışığında doğru saymak mümkün gözükmemektedir.

⁵⁰⁵ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 159.

⁵⁰⁶ MÜBERRED: III, 1221.

⁵⁰⁷ CÜRCÂNÎ: s. 630; CÂBELKÎ: II, 237. Câbelkî'nin Tarâif adlı eserinde bu fırkanın ismi “es-Suğriyye” olarak geçmektedir. Bkz.: aynı yer.

⁵⁰⁸ SALEM: s. 29.

⁵⁰⁹ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 91-2; Aynı rivayet farklı ifadelerle İsfârî'nin'de de vardır. Bkz: İSFERÂİNÎ: s. 53-4.

⁵¹⁰ VERGELÂNÎ: ‘Adl ve'l-İnsâf, II, 88.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HARİCİ HURÛC, KU'ÛD ve HİCRET FİKRİYATININ İSLÂM TARİHİNDEKİ TEZAHÜRLERİ

Bu bölümde, Hâricî fırkaların İslâm tarihinde gerçekleştirmiş oldukları isyanlar üzerinde duracağız. Bu isyanları aktarırken onların *hurûc* fikrinden hareket ettiklerini örneklemeye çalışacağız.

Birinci bölümde tezimize yardımcı olacak kavramları incelemiştik. İkinci bölümde *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret'i fırkalar bazında ele alarak, onların bu konuda neler düşündüğünü aktarmaya çalışmıştık. Bu bölümde ise bu kavramlardan hareketle İslâm tarihinde iz bırakan isyanları aktaracağız. Başka bir deyişle, I. ve II. bölümlerde teori üzerinde durmuşken III. bölümde Hâricî pratikler üzerinde yoğunlaşacağız.

Hemen hatırlatmakta fayda görmekteyiz ki Hâricî isyanları, onların tarih sahnesinden silindikleri Abbasiler'in ilk yüzyılının sonuna kadar devam etmiştir. Bizim burada aktaracağımız isyanlar, tarihte önemli bir yere sahip olmaları ve toplumun hafızasında derin izler bırakmış olmaları gibi özelliklere sahiptirler. Bu isyanların tümünü aktarmamız durumunda, bu iş tezimizi oldukça hacimli bir hale getirecekti. Daha da önemlisi konumuzla doğrudan ilgili olmaktan çıkıp bir İslâm tarihi araştırmasına dönmüş olacaktı. Zaten bu işi daha önce Wellhausen ile Demircan, kitaplarında layıkıyla yapmışlardı. Bu nedenle biz en önemli olayları seçerek bu bölümü oluşturmayı tercih ettik. Burada yer yer bu iki araştırmacının bakmadığı kaynaklara başvurmak ya da onların değinmediği bazı olayları ele almak suretiyle bu sahaya katkıda bulunmayı amaçladık.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, isyanların arkasındaki Hâricî fırkaların isimlerini vermeye çalışacağız. Tespit edemediklerimizi ise olduğu gibi aktaracağız. *Hurûc* hareketleri itibariyle; Muhakkime-i Ûlâ, Ezârîka, Necedât, İbâdiyye ve Sufriyye fırkalarından örnekler verdik. II. Bölümde görüşlerini incelediğimiz,

Beyhesiyye, Acâride⁵¹¹ ve Se'âlîbe'ye ait önemli isyanlar olmadığı için bu bölümde bu fırkaların faaliyetlerine yer vermedik.

III. bölümde elbette sadece Hâricî eylemlerini (*hurûc*) işlemeyeceğiz. Arada örneklerle *ku'ûd* ve hicret'i de gündeme getireceğiz. Dikkat edildiyse, fırkaların *hurûc*, *ku'ûd* ve hicret hakkındaki görüşleri açısından sayısal olarak *ku'ûd* fikrini kabul eden fırkalar çoğunlukta, *hurûc* fikrini savunanlar azınlıktaydı. Fakat Hâricî tarihine baktığımızda onların hayatlarının neredeyse tamamını isyan etmekle geçirdiklerini söyleyebiliriz. Aynı sebeple Hâricî tarihinde *ku'ûd* fikrine örnek bulmak bir o kadar zorlaşmaktadır. Yani Mezhepler Tarihi kaynaklarında *ku'ûd* fikrini savunanlar çoğunlukta, İslâm tarihi kaynaklarında azınlığa düşmektedirler. Bunun nedeni, anlaşılacağı gibi *ku'ûd* eyleminin veya eylemsizliğinin pratikte bir tezahürünün olmaması nedeniyle, tarih kitaplarının bu hususta sessiz kalmalarıdır. Ayrıca, *hurûc* eyleminin asıl sahipleri olan Ezârika fırkasının en etkin ve en nüfuslu Hâricî grup olması bu fırkanın İslâm tarihinin sayfalarında fazlasıyla yer bulmasına neden olmuştur.

I. MUHAKKİME-İ ŪLÂ

Harûra'ya hicret:

Sıffin savaşının ardından ilk Hâricîler'in Harûra'ya gitmeleri daha sonra Hâricî adını alacak olan kişilerin ilk hicretidir. Bu münasebetle bu hicret olayını kısaca aktarmakta yarar görüyoruz.

Sıffin savaşı devam ederken Şamlılar, Kur'an'ı mızrakların ucuna takarak “sizinle bizim aramızdaki ihtilafa Kur'an hakem olsun” demekle⁵¹², Kur'an'ın hakemliğini istemişlerdi.⁵¹³ Böylece yeni bir tartışma daha ortaya çıkmış oldu. Hz.

⁵¹¹ Daftary Acâride'nin Abbasiler devrinde, İran topraklarında etkili olduğunu söyler. Bkz.: DAFTARY, Ferhat (Çev.: Dr. Mehmet Atalan): “Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, KADER., c. IV, sayı: 2 (2006), s. 141-2.

⁵¹² DÎNEVERÎ: s. 189; İBN EBİ'L-HADÎD: II, 212.

⁵¹³ MİNKÂRÎ: s. 474-5.

Ali'nin safında yer alan *Kurra* grubu, davet edildikleri tahkimi uygulamak düşüncesindeydiler. Fakat Hz. Ali bunun bir hile olduğunu söylediye de sözlerine itibar eden olmadı. Neticede hakemler belirlendi. Bu esnada yine *Kurra*'nın ön plana çıktığını görmekteyiz. Onlar bu sefer Hz. Ali'ye gelerek, yaptıkları işin hatalı olduğunu anladıklarını ve tevbe ettiklerini, onun da tevbe etmesi gerektiğini dile getirdiler. Hz. Ali ise artık taraflar arasında bir anlaşma yapıldığını, bundan dönmesinin mümkün olmadığını söyledi.⁵¹⁴

“Gerçekten tahkim doğru olsaydı, Ali'nin tahkimden önce cereyan eden harpte kan dökülmesine müsaade ettiği için ortadan kaldırılması gerekirdi. Muaviye ise tahkime ön ayak olduğu için ondan daha haklı idi. Eğer tahkim hatalı olduysa, Ali de iştirak ettiğinden dolayı yok edilmeliydi. Her iki halde de Ali'ye kurtuluş yoktur.”⁵¹⁵ Hâricîler, Kalhati'nin bize aktardığı bu düşüncelerini gerekçe göstererek Hz. Ali'den ayrıldılar. Tahkim kararı alındıktan sonra, Hz. Ali Kufe'ye girmek üzereyken ordusundan yaklaşık on bin kişi⁵¹⁶ ayrılarak Harûra'ya yöneldi.⁵¹⁷ Herhalde bu hadiseyi Hâricîler'in ilk hicreti saymak gerekecektir. İlk Hâricîler Harûra'da toplandıkları içindir ki daha sonra onlara Haruriyye demek meşhur olmuştur.⁵¹⁸

Hâricîler Harûra'da toplandıktan kısa bir müddet sonra hakemler de kararlarını açıklamışlardı. Hz. Ali Kufe'de bir açıklama yaparak bu kararı tanımadığını deklare etti. Hemen ardından Harûra'ya haber göndererek Şamlılar'a karşı sefer düzenlemeyi düşündüğünü söyledi ve onların da bu seferde kendisine destek vermelerini istedi.⁵¹⁹ Fakat tam da bu esnada Hâricîler için talihsizlik sayılabilecek ve Nehrevan savaşı için önemli bir gerekçe olacak olan Abdullah b. Habbab b. Eret'in şehit edilmesi olayı

⁵¹⁴ TABERÎ: V, 685-6.

⁵¹⁵ EI-KALHÂTÎ, Ebû Sa'id el-Ezdî (X/XVI. yüzyıl): el-Fıraku'l-İslâmiyye min Hilâlîl-Keşf ve'l-Beyân, tah.: Muhammed b. Abdü'l-Celil, Tunus-1984, s. 70'den naklen DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 103; KAFAFÎ: s. 184.

⁵¹⁶ Rakamlar için bkz.: YA'KÛBÎ: II, 191; KAFAFÎ: s. 184.

⁵¹⁷ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 3; DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 102-5.

⁵¹⁸ MÜBERRED: III, 1099-101.

⁵¹⁹ TABERÎ: V, 691-2.

yaşanmıştır.⁵²⁰ Biz bu olayı I. Bölüm’de Mihne başlığı altında anlattığımız için burada tekrarlamak istemiyoruz. Hz. Ali Harûra’ya gelip Abdullah’ın katillerini istediğinde onların yanıtı, “Abdullah’ı hepimiz öldürdük” olmuştur.⁵²¹ Artık Hz. Ali’nin Hâricîler’e, İbn Abbas gibi önemli isimleri elçi göndermesi⁵²², hatta onlarla konuşmak üzere kendisinin bile bu elçi trafiğine katılması⁵²³, ama yine sonuç alamaması, bir de bunun üzerine Abdullah b. Habbab b. Eret’in öldürülmesi Hz. Ali için uygun bir savaş gerekçesi oldu.

Nehrevan:

Nehrevan savaşı (38/659), ilk Hâricîler’in Harûra’da toplanmasından yaklaşık bir yıl sonra gerçekleşmiştir.⁵²⁴ Hz. Ali, savaş başlamadan son bir defa Hâricîler’le konuşmak ve onları savaş olmadan ikna edebilmek için hem elçi gönderdi, hem de kendisi gitti.⁵²⁵ Fakat bu girişimleri fayda vermedi. Nehrevan’a sadece Harûra’daki ilk Hâricîler katılmadılar. Sıffin sonrası Kufe’ye Hz. Ali’yle beraber dönüp, ondan umduğunu bulamayanlar ile, o sıralar Basra’da bulunan Mis’ar b. Fedeki ve taraftarları da küçük gruplar halinde Nehrevan savaşına katıldılar.⁵²⁶ Nehrevan’da toplanan Hâricîler’in sayısı tam belli değildir. Fakat iki binle üç bin arasında bir topluluk olması kuvvetle muhtemeldir.⁵²⁷ Bu savaşta Hz. Ali’nin komutanlarından birisi Şeb’es b. Rib’i idi.⁵²⁸ Hz. Ali savaş başlamadan önce Ebu Eyyub el-Ensari’nin

⁵²⁰ DÎNEVERÎ: s. 207; MÜBERRED: III, 1099, 1105; TABERÎ: V, 696-7; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 75-8; İSFERÂÎNÎ: s. 46-7; ŞEMMÂHÎ: I, 50.

⁵²¹ TABERÎ: V, 698.

⁵²² YALTKAYA, M. Şerefeddin: “İslam’da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler”, DFİFM., XIII, İstanbul-1929, s. 6-7.

⁵²³ MÜBERRED: III, 1105; TABERÎ: V, 688. İbn Abbas’ın Nafi b. Ezrak’la konuşması İbadi bir yazar tarafından nakledilmektedir. Bkz.: REBÎ’ B. HABÎB: s. 36-7.

⁵²⁴ Wellhausen bu savaşın hicri 37 yılında gerçekleştiğini savunur. Bkz.: WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 24-5.

⁵²⁵ DÎNEVERÎ: s. 207; TABERÎ: V, 698-700.

⁵²⁶ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 24; YALTKAYA: s. 7.

⁵²⁷ Rakamların değerlendirilmesi hakkında bkz.: DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 111.

⁵²⁸ İBN KUTEYBE: İmâme, I, 169; DÎNEVERÎ: s. 210; TABERÎ: V, 701. Şeb’s b. Rib’i Muhakkime’nin, Abdullah b. Vehb er-Rasibi ile birlikte kendine seçtiği imamlardandı. Bkz.: BAĞDÂDÎ: Fark, s. 75-6. Muhtemelen o daha sonra Hz. Ali saflarına katılmış olmalıdır.

eline bir bayrak vererek, “bu bayrağın altında toplananlara zarar gelmeyecektir” dedi.⁵²⁹

Çok kısa süren Nehrevan’ın etkisi şiddetli oldu. Neredeyse Hâricîler’in tamamı yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar.⁵³⁰ Her ne kadar bazı rivayetlerde bu savaştan ancak dokuz Hâricî’nin kurtulduğu ve sonraki Hâricî fırkaları bu kişilerin kurduğu söylene de⁵³¹, onların isyanlarının kesintiye uğramadan devam etmesi ve bütün Hâricîler’in savaşa katılmaması gibi değişik sebeplerden dolayı bazı araştırmacılar bu görüşü kabul etmemektedir.⁵³² Fakat onlar Nehrevan’ın intikamını Hz. Ali’yi öldürmekle aldılar.⁵³³ Nehrevan savaşının en önemli sonucu, Hâricîler için bir daha kesin olarak Hz. Ali’ye katılma imkânının kalmamış olmasıdır.⁵³⁴ Onlar uzun yıllar bu savaşın olumsuz etkisinden kurtulamadılar. Sürekli olarak Nehrevan’da kaybettikleri arkadaşlarını hafızalarında canlı tuttular. İntikam ateşi böylece sönmemiş oluyordu.⁵³⁵

Nehrevan sonrası gerçekleşen *hurûc*’lar

Hâricîler, 658 yılının Temmuz ayında yapılan Nehrevan savaşından 659 yılının Şubat ayına kadar Hz. Ali’ye karşı bazı küçük çaplı *hurûc* eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Mesela; Hitrit’in *hurûc*’u, el-Eşras b. Avf eş-Şeybânî’nin *hurûc*’u, Hilal b. Ullefe’nin *hurûc*’u, el-Eşheb b. Bişr’in *hurûc*’u, Said b. Kifl et-Teymi’nin *hurûc*’u, Ebu Meryem es-Sadi’nin *hurûc*’u bunlardandır.⁵³⁶

Hz. Ali’nin ardından oğlu Hz. Hasan altı ay gibi kısa bir süre halifelik yaptıktan sonra⁵³⁷ hilafeti Muaviye’ye bıraktı. Muaviye hemen Kufe’ye vali olarak Araplar’ın dört dâhisinden biri kabul edilen ve Hz. Peygamber’e kâiplik yapmış olan

⁵²⁹ İBN KUTEYBE: İmâme, I, 169.

⁵³⁰ ÖZ: “Muhakkime-i Ülä”, DİA, XXX, s. 398.

⁵³¹ BAĞDÂDÎ: Fark, s. 80-1; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 135-6; İSFERÂİNÎ: s. 49.

⁵³² DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 114.

⁵³³ YA’KÛBÎ: II, 212; MÜBERRED: III, 1114-22; TABERÎ: VI, 59-64, 67.

⁵³⁴ DEMİRCAN: Din Siyaset İlişkisi, s. 114.

⁵³⁵ DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 115.

⁵³⁶ Geniş bilgi için bkz.: DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 117-121.

⁵³⁷ Onun zamanında küçük bir ayaklanma hakkında bkz.: WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 28.

Muğire b. Şube (50/670)'yi atadı. Muğire'nin Hâricîler'e karşı politikası, fiili olarak isyan etmedikleri sürece üzerlerine gitmemek yönünde oldu.⁵³⁸ Hâricîler de bu zaman diliminde Nehrevan'da kaybettikleri arkadaşlarına ağıtlar yaktılar. Fakat bu sükûnet havası uzun sürmedi. Hâricîler'in içinden isyan etme (*hurûc*) yönünde sesler yükselmeye başladı. Muaviye'nin hilafetiyle başlayan Emeviler döneminde Hâricîler en fazla Irak bölgesi içinde *hurûc* etmişlerdir.⁵³⁹

Kufe bölgesinde gerçekleşen isyanlar halk tarafından fazla benimsenmemiş olmalı ki bu isyanlar taraftar bulma yönünden ciddi sıkıntılar çekmiştir. Kufe'de, Abdullah b. Ebi'l-Havsa'nın h. 41 yılında *hurûc* ettiğini görmekteyiz. Yine h. 41'de Müberred'e göre Hz. Ali'nin ölümünden sonra ilk *hurûc* eden kişi Havsere b. Veda el-Esedî⁵⁴⁰ olmakla beraber, ondan başka, Ferve b. Nevfel el-Eşca'i⁵⁴¹ ve Şebîb b. Becere'nin⁵⁴² de *hurûc* ettikleri bilinmektedir.⁵⁴³

Biraz önce sadece isimlerini vermekle yetindiğimiz kişilerin gerçekleştirdikleri isyanlar küçük çaplı kalmışlardır. Fakat 43/663 yılında **Müstevrid'in** gerçekleştirdiği *hurûc* hem sayı bakımından hem de etkisi bakımından önemli Hâricî isyanlarından. Taberi isyan fikrini savunanların h. 42'de Müstevrid'e biat ettiklerini, h. 43'te de *hurûc* kararı aldıklarını kaydetmektedir.⁵⁴⁴ Muğire, Müstevrid'in isyan edeceği yönünde istihbarat edinince onları siyasal ve ekonomik olarak baskı altına aldı.⁵⁴⁵ Bu da fayda etmeyince onları yaklaşık bir yıl kadar hapiste tuttu. Müstevrid'in isyan propagandasını sıklaştırdığını⁵⁴⁶ öğrendiğinde ise onları bir araya toplayarak sert bir dille uyardı ve gerekli bütün tedbirleri alacağını söyledi.⁵⁴⁷ Muğire bu isyanı

⁵³⁸ TABERÎ: VI, 89-90; AYCAN, İrfan: "Muğire b. Şu'be", DİA, İstanbul-2005, XXX, s. 377.

⁵³⁹ DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 133.

⁵⁴⁰ MÜBERRED: III, 1164-5. Bağdâdî, Havsere'nin hicrî 41'de *hurûc* ettiğine değinse de, ondan önce de *hurûc* edenler olduğunu da belirtmektedir. Bkz.: BAĞDÂDÎ: Fark, s. 81-2.

⁵⁴¹ TABERÎ: VI, 81-2.

⁵⁴² YA'KÛBÎ: II, 220-1.

⁵⁴³ DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 133-7.

⁵⁴⁴ TABERÎ: VI, 90-1; YALTKAYA: s. 9.

⁵⁴⁵ AYCAN: "Muğire b. Şu'be", DİA, XXX, s. 377.

⁵⁴⁶ TABERÎ: VI, 98-9.

⁵⁴⁷ TABERÎ: VI, 100-1.

bastırmakla Ma'kıl b. Kays'ı görevlendirdi.⁵⁴⁸ Ma'kıl'e bu konuda birçok aşırı Şii eğilimli taraftarı da yardımcı oldu.⁵⁴⁹ Müstevrid ilk başlarda küçük çaplı başarılar elde etti. Hatta Ma'kıl bile öldürüldü.⁵⁵⁰ Onun yerine tayin edilen Ömer b. Muhriz b. Şihab et-Temimi halkın da yardımıyla bu isyanı çok kanlı bir şekilde bastırdı.⁵⁵¹

H. 52'de Ziyâd b. Harraş el-İclî⁵⁵², h. 58'de de Hayyan b. Zıbyan⁵⁵³ ve Abdullah b. Ukbe el-Ganevi⁵⁵⁴ *hurûc* ettiler. Fakat bu isyanlar da kanlı bir şekilde bastırıldılar.

Bu olay Kufe Hâricîliği'nin sonudur. Kufe'de bundan sonra Şiilik rakipsiz hâkim oldu. Hâricîler burada siyasi olarak tükenmişlerdi. Onlar bundan sonra Basra'da harekete geçtiler.⁵⁵⁵

Basra'da Ziyâd b. Ebîhi ve oğlu Ubeydullah'ın valilikleri döneminde birçok isyan gerçekleştirilmiştir. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hâricîler'i hapiste tutmak suretiyle sükûneti sağlamayı amaçladığı bilinmektedir. Bu isyanlara karşı bu valilerin tutumu sert davranmak şeklinde oldu. Hatta bazı rivayetlerde on üç bin Hâricî'nin öldürüldüğü bildirilmektedir.⁵⁵⁶

Bu ayaklanmaların en önemlisi Sufriyye fırkasından olan ve *ka'ade*'nin başı sayılan⁵⁵⁷ Mirdas b. Udeyye et-Temimi, Ebu Bilal ve Salih b. Müserrih tarafından çıkarılmıştır.⁵⁵⁸

H. 41'de Basra'da Temimli Sehm b. Galib ve Bahile'li el-Hatim yetmiş kişi ile *hurûc* etmişlerdi.⁵⁵⁹ Fakat fazla etkili olamadan h. 46'da isyanları bastırılmıştır.⁵⁶⁰

⁵⁴⁸ MÜBERRED: III, 1163.

⁵⁴⁹ TABERÎ: VI, 105.

⁵⁵⁰ TABERÎ: VI, 110-22.

⁵⁵¹ TABERÎ: VI, 124-6; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 82.

⁵⁵² BAĞDÂDÎ: Fark, s. 82.

⁵⁵³ TABERÎ: VI, 226-9.

⁵⁵⁴ WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 28.

⁵⁵⁵ WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 35.

⁵⁵⁶ TABERÎ: VI, 459.

⁵⁵⁷ MÜBERRED: III, 1082-3.

⁵⁵⁸ YALTKAYA: s. 9-10; DALKILIÇ: s. 29, 39. dipnot.

⁵⁵⁹ TABERÎ: VI, 86.

H. 50'de teyze çocukları olan Karib ve Zehaf'ın⁵⁶¹ isyanı gerçekleşmiştir. Ziyâd bu isyanı, isyancıların bağlı olduğu kabilelerin reislerini tehdit ederek bizzat onlara bastırtmıştır.⁵⁶²

İbn Ziyâd Hâricîler'e karşı farklı bir metot takip ederek, arkadaşını öldüren her Hâricîyi affedeceğini söyledi. Böylece onları kazanmayı düşünüyordu. Bunun üzerine H. 58'de Abdülkays'lı Tavvaf ve birkaç arkadaşı diğer Hâricîler'i öldürdüler. Sonra yaptıklarından pişmanlık duyarak öldürdükleri ailelere onların diyetini vermek istediklerini söylediler. Tekliflerinin kabul edilmemesi üzerine, yetmiş kadar Hâricî ile İbn Ziyâd'a isyan ettiler. İbn Ziyâd da bu isyanı bastırmak için Buharalılar'ı kullandı.⁵⁶³

H. 58'de Hâricîler'in önemli isimlerinden **Urve b. Udeyye'nin**⁵⁶⁴ Ubeydullah'a hakaretler ederek *hurûc* ettiğini görüyoruz. O Ubeydullah'a "başlangıcın zina, sonun iddia, sen de Rabb'ine âsisin" demiş⁵⁶⁵, sonra ondan saklanmaya çalışmış, saklanma işinde başarılı olamamış, elleri ve ayakları kesildikten sonra öldürülmüştür.⁵⁶⁶

Hâricîler içinde ılımlı görüşleriyle tanınan **Ebu Bilal Mirdas** da, Ubeydullah'ın sıkıyönetiminden kurtulamamış, hapse atılanlar arasındaki yerini almıştır. Bir önceki bölümde Ebu Bilal'in⁵⁶⁷ *ka'ade* fikrini savunan Hâricîler'den olduğunu söylemiştik.⁵⁶⁸ Onun bu ılımlı görüşlere sahip olması, demek ki Ubeydullah

⁵⁶⁰ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 35-6.

⁵⁶¹ Karib ve Zehaf hakkında bkz.: DERCİNÎ: II, 233-5. Karib ve Zehaf, Ubeydullah b. Ziyad'a karşı ayaklanan iki Hâricîdir. Onlar yolda önüne gelen herkesi sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirirdi. Bkz.: BAĞDÂDÎ: Fark, s. 82.

⁵⁶² YA'KÛBÎ: II, 232; TABERÎ: VI, 153-4.

⁵⁶³ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 37; DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 150-1

⁵⁶⁴ Müberred, Urve b. Udeyye'nin tahkime ilk karşı çıkan Hâricî olabileceğini söyler. Fakat bununla beraber başka isimler de vermektedir. MÜBERRED: III, 1097.

⁵⁶⁵ MÜBERRED: III, 1098.

⁵⁶⁶ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410; MÜBERRED: III, 1098; TABERÎ: VI, 230-1.

⁵⁶⁷ Ebu Bilal hakkında bkz.: DERCİNÎ: II, 214 vd.; ŞEMMÂHÎ: I, 61 vd.

⁵⁶⁸ Ebu Bilal Mirdas Basra'da yaşayan mutedil Hâricîler'in lideri sayılmaktadır. Bkz.: FIĞLALİ: İbâdiye'nin Doğuşu, s. 83 vd.

tarafından yeterli bulunmamıştır.⁵⁶⁹ Mirdas'ın zindandaki tavırları gardiyanların takdirini toplamıştı. Gardiyanlar geceleri onun dışarı çıkmasına izin veriyorlardı. O da gece çıkıp sabah geri dönüyordu. Ubeydullah diğer Hâricîler'e kızdığı için hapishaneye attığı bütün Hâricîler'i öldürmeye karar vermişti.⁵⁷⁰ Ertesi gün Mirdas yine dışarı çıktı ve sabah olduğunda geri döndü. Gardiyanlar Mirdas'ın geri dönmesine şaşırmıştı. Mirdas'ın, Ubeydullah'ın kararından haberi olduğunu duyduklarında şaşkınlıkları daha da arttı. Ubeydullah b. Ziyâd da bu işten çok duygulanarak, diğer Hâricîler'i idam etmesine karşın Ebu Bilal Mirdas'ı serbest bıraktı.⁵⁷¹ Burada, Ebu Bilal Mirdas'a öldürüleceğinin haber verilmesine rağmen gardiyanlara söz verdiği için gece geri gelmesi, onun *ku'ûd* fikrini hala muhafaza ettiğini göstermektedir.

H. 60'larda Ebu Bilal Mirdas, Basra'da Ubeydullah'ın uyguladığı şiddet üzerine kırk taraftarıyla Ehvaz'a gider. Onun bu hicreti daha sonra *hurûc*'a dönüşecektir.⁵⁷² Ubeydullah'ın Belca isimli bir Hâricî kadınla evlenmek istemesi ve bu kadının Ubeydullah'ı reddetmesi üzerine onun ellerini ve ayaklarını kestirmesi⁵⁷³, bardağı taşıran son damla olur. Artık Ebu Bilal de *hurûc* fikrine sıcak bakmaktadır. Arkadaşları onu bu fikirden vazgeçirmeye çalıştırsa⁵⁷⁴ da Ebu Bilal kararından dönmez ve kendi fikrini paylaşan az sayıdaki taraftarıyla isyan eder.⁵⁷⁵ Ebu Bilal bazı başarılı sonuçlar alır.⁵⁷⁶ Durumun vahametini anlayan Ubeydullah, Ebu Bilal Mirdas'ın üzerine Abbad b. el-Ahdar et-Temimi komutanlığında kuvvetli bir ordu gönderir. İki taraf uzun süre savaşır fakat yenişemezler. Bu sırada da Cuma namazının vakti girmiştir. Ebu Bilal'in teklifiyle namaz kılmak için çarpışmalara ara

⁵⁶⁹ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410.

⁵⁷⁰ MÜBERRED: III, 1174; TABERÎ: VI, 231.

⁵⁷¹ TABERÎ: VI, 231.

⁵⁷² MÜBERRED: III, 1174-5; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 39-40.

⁵⁷³ MÜBERRED: III, 1173-4.

⁵⁷⁴ MÜBERRED: III, 1176.

⁵⁷⁵ MÜBERRED: III, 1175-6; TABERÎ: VI, 86, 231.

⁵⁷⁶ MÜBERRED: III, 1176-82; TABERÎ: VI, 231-2, 402; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 91-2; İSFERÂÎNÎ: s. 53-4.

verilir. Abbad, namaz kılmakta olan Ebu Bilal Mirdas ve arkadaşlarını kılıçtan geçirir. Böylece bu isyan bastırılmış olur.⁵⁷⁷

Basralı Hâricîlerin çoğu Ebu Bilal'in ılımlılığını benimsememelerine rağmen onu gerçek bir lider olarak görmekteydiler. Bu yüzden onun öldürülmesini hazmedemediler. Fakat Basra'da Ubeydullah'ın tedbirlerinin giderek daha da sertleşmesi, Hâricîler'i isyan fikrinden o an için alıkoydu. Onlar yeniden isyan etmek için I. Yezîd'in ölümünü beklemek durumunda kaldılar.⁵⁷⁸

Muhakkime-i Ūlâ'nın son hicret'i: Ubeydullah'ın Basra'da şiddet ağırlıklı bir politika güttüğünü söylemiştik. Tam da bu sırada Abdullah b. Zübeyr, Emeviler'e muhalif olduğunu açıklayarak Mekke'de halifeliğini ilan etti. Bunun üzerine Hâricîler'in hem Ubeydullah'tan kurtulmak için hem de "düşmanımın düşmanı, dostumdur" ilkesinden hareketle İbn Zübeyr'e yardım etmek istediklerini görmekteyiz.⁵⁷⁹ Mekke'ye hicret, firkalaşma öncesi Muhakkime-i Ūlâ'nın son eylemidir. Bu tarihten sonra cereyan eden bütün olaylar artık Muhakkime-i Ūlâ'ya değil, sonraki Hâricî firkalara ait olacaktır.

Daha sonra Hâricîler'in İbn Zübeyr'den ayrılmalarının bir sebebi de Emeviler'in Mekke üzerindeki kuşatmayı kaldırmalarıdır. Emevi halifesi Yezîd ölünce kuşatma da kalkmış oldu. Yezîd Basra valisi Ubeydullah'ın en büyük destekçisiydi. Halifenin ölümü sadece Hâricîler'in değil, Basra'da taraftarı bulunan bütün grupların orada hâkimiyet isteğini kabartmış olmalıdır. Wellhausen, I. Yezîd'in ölümünden sonra Ubeydullah'ın, Basralıların desteğini sağlamak için hapisteki Hâricîler'i salıverişini tartışır.⁵⁸⁰ Ubeydullah bu siyasi karışıklığa daha fazla dayanamaz, kaçmak zorunda kalır. Dineveri, İbn Zübeyr'in Basra'ya Haris b. Abdullah b. Ebi Rebi'a el-Mahzumi'yi vali atadığını nakleder.⁵⁸¹ Bu demektir ki söz konusu siyasi kargaşadan İbn Zübeyr, Basra'yı kazanarak çıkmıştır.

⁵⁷⁷ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410; MÜBERRED: III, 1180; TABERÎ: VI, 402-3; DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 154-8.

⁵⁷⁸ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 40.

⁵⁷⁹ MÜBERRED: II, 1204-5; EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; YALTKAYA: s. 10; VİDA: "Sufriye", İA., X, s. 782; WENSİNCK: "Nafi b. Ezrak", İA., IX, s. 31.

⁵⁸⁰ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 42.

⁵⁸¹ DİNEVERÎ: s. 270-1.

II. EZÂRİKA

Nâfi b. Ezrak'ın *hurûc* konusundaki ilkesi, nerede ve ne zaman olursa olsun isyan etmek şeklindeydi. Basra'da olan Hâricîler ise en azından, uygun zaman ve zeminin gelmesinden sonra isyan etmek düşüncesindeydiler. Bu yüzden ondan ayrıldılar.⁵⁸² Aynı şekilde Basralı Hâricîler Ezârika'ya göre daha ılımlıydılar. Fakat isyan ettiklerinde ise gösterdikleri şiddetle Ezârika'nın yaptıklarından hiç geri kalmazlardı.⁵⁸³

Ezârika Hâricîleri, fikirlerini beğenmeyerek ayrıldıkları İbn Zübeyr'le daha sonra savaşırlar.⁵⁸⁴ H. 64'te Nâfi b. Ezrak önderliğinde üç yüz kişi Ehvaz'a gider.⁵⁸⁵ Bu olay hicret'e bir örnektir. Fakat Müberred, Nâfi'nin yolda giderken halka *isti'râz* uyguladığını nakletmektedir.⁵⁸⁶ Burada daha sonra gerçekleştireceği *hurûc*'a hazırlık için ciddi anlamda vergi ve adam toplar. Dostlarına *hurûc* edeceğini de haber verir.⁵⁸⁷ H. 65'te Nâfi buradan Basra üzerine *hurûc* eder. İbn Zübeyr'in Basra valisi, Nâfi'nin üzerine Müslim b. Ubeys'i gönderir. Fakat Müslim, Nâfi karşısında dayanamaz, yenilir. Ancak yaklaşık bir ay devam eden Dulap savaşı sonuncunda Nâfi b. Ezrak da ölmüştür.⁵⁸⁸ Yine aynı yıl Osman b. Abdullah b. Ma'mer de bu iş için görevlendirilmiş, ama Ezârika'ya karşı bozguna uğramıştır.⁵⁸⁹ Aynı yıl bir başka komutan Harise b. Bedr de Ezârika karşısında yenilmiş, onun ölümüyle Ezârika'ya Basra'nın yolu açılmıştır.⁵⁹⁰

⁵⁸² WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 43.

⁵⁸³ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 44.

⁵⁸⁴ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 137.

⁵⁸⁵ BELÂZÜRÎ: VII, 2871 (147); MÜBERRED: III, 1121-2.

⁵⁸⁶ MÜBERRED: III, 1172.

⁵⁸⁷ BELÂZÜRÎ: VII, 2877 (153).

⁵⁸⁸ BELÂZÜRÎ: VII, 2876-7 (152-3); MÜBERRED: III, 1122-3; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 49-50. Dineverî onun daha sonra öldüğünü söylemektedir. Bkz.: DÎNEVERÎ: s. 273.

⁵⁸⁹ BELÂZÜRÎ: VII, 2879 vd. (155 vd.).

⁵⁹⁰ Daha geniş bilgi için bkz.: BELÂZÜRÎ: VII, 2871 vd. (147 vd.); WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 51.

O günlerde Muhtar es-Sakafi'nin ayaklanması Ezârika açısından güzel bir gelişmedir. İbn Zübeyr'in Basra valisi Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar işini halletmek üzere Mühelleb'i görevlendirdi.⁵⁹¹ Muhtar'ın işi hallolduğunda onu tekrar Ezârika üzerine göndermedi. Ezârika'nın Fars isyanını bastırma işini üstlenen Mühelleb'in oğlu Muğire'nin görevden alınmasıyla Ezârika oldukça rahatlamış oldu.⁵⁹²

Basralılar Ezârika'nın *hurûc* hareketleriyle ilgilenmesi için Mühelleb'le kulis yaparlar. Ezârika'nın ansızın gelen baskınlarından o kadar rahatsız olmuşlardır ki, Hâricîlerin üzerine gitmek için Mühelleb'in istediği yüksek tutardaki parayı karşılamaya bile razı olurlar.⁵⁹³ Artık bundan sonra Ezârika'yla savaşması için Mühelleb görevi kabul etmiştir. Hâricîler'in işi ise gerçekten zordur. İbn Kuteybe, Mühelleb için "Basra'yı Şurat'tan (Hâricîlerden) koruyan adam" nitelemesinde bulunur.⁵⁹⁴

Ubeydullah b. Mâhuz bir grup taraftarıyla ayaklanır. Mühelleb kendi oğlu Muğire'yi bu isyan işiyle uğraşması için gönderir. Muğire bu çatışmalarda önemli sayıda adamını kaybeder. Muğire takibi bırakmaz, en sonunda Ubeydullah'ı yakalar ve onu taraftarlarıyla birlikte öldürür.⁵⁹⁵

Ezârika'nın başında Ubeydullah'tan sonra **Zübeyr b. Mâhuz**'u görmekteyiz. Gerçekten ağır darbeler alan ve zor günler geçiren Ezârika, h. 66'da yeni liderleri ile Fars ve Ehvaz sınırlarında *hurûc* ederler.⁵⁹⁶ İsyani bastırmakla görevlendirilen öncü birliği yenmekte zorlanmazlar.⁵⁹⁷ Ezârika bir müddet başarılı *hurûc* hareketlerinde bulduktan sonra karşılına Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer çıkar.⁵⁹⁸ H. 68'de Zubeyr b. Mâhuz komutanlığındaki Ezârika yenilir. Bir müddet Isfehan ve Kirman bölgelerine çekildilerse de beklenmedik bir şekilde karşı atağa geçerler. Bu isyan kısa bir süre sonra Basra ve Kufe'ye de sıçrayarak geniş bir bölgede etkili olmuştur.

⁵⁹¹ TABERÎ: VI, 556.

⁵⁹² MÜBERRED: III, 1224-8.

⁵⁹³ YA'KÛBÎ: II, 265; TABERÎ: VI, 556, 562.

⁵⁹⁴ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 399.

⁵⁹⁵ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 622; MÜBERRED: III, 1235-6; TABERÎ: VI, 559

⁵⁹⁶ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 54.

⁵⁹⁷ TABERÎ: VII, 6.

⁵⁹⁸ TABERÎ: VII, 5.

Onların bu *hurûc* hareketi esnasında şehirlerde *isti'râz* uygulayarak yollarına devam ettikleri bilinmektedir.⁵⁹⁹ Yedi ay boyunca, bu şekilde bir o şehirde bir bu şehirde isyan ve yağma faaliyetlerine devam ederler. Fakat beklenmedik bir şekilde karşı bir atak Attab b. Verka'dan gelirdir. Ona kuşatma altında bulunan İsfahan halkı da yardım edince Ezârika ağır bir yenilgi alır ve bu çatışmalar, liderleri Zubeyr b. Mâhuz'un ölümüyle sonuçlanır.⁶⁰⁰

H. 68 yılında Ezârika'nın başına ünlü şair **Katari b. Fücae** geçmiştir.⁶⁰¹ Ezârika'nın başında yaklaşık yirmi yıl kalmıştır. Onun ilk yapığı iş Ezârika'nın toparlanıp *hurûc* edebilmesi için, grubunu Kirman'a götürmek olmuştur⁶⁰² ki bu olay bir hicret sayılmalıdır. Katari'nin bu hicretinden endişeye kapılan Basra valisi Haris b. Ebi Rebi'a onun güçlendiğinde tekrar geri geleceğinden emindi. O yüzden Katari'ye karşı Mühelleb'i görevlendirmenin akıllıca bir davranış olduğunu düşündü.⁶⁰³ Muhtemelen h. 71'de⁶⁰⁴ onlar, Katari önderliğinde, yeteri kadar dinledikten sonra İsfahan bölgesinden Ehvaz'a girerek Sulaf'a kadar ilerlediler. Katari ile Mühelleb arasında aralıklarla ama şiddetli tam sekiz ay çarpışmalar oldu.⁶⁰⁵ Yenişemeyen taraflar geri çekildiler. Zaman zaman birbirleri üzerine küçük birlikler göndererek, karşı tarafın gücünü yokladılar.⁶⁰⁶

I. Yezîd'den sonra Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın ve onun Irak valisi Haccac'ın Hâricîlerle savaşmayı sürdürdüğünü bilmekteyiz.⁶⁰⁷ Onun artık yavaş yavaş Irak bölgesinde hâkim olduğu bu günlerde Haccac'dan önceki tayin ettiği valiler, muhtemelen başarılı savaşlarını kışkırdıklarından dolayı, Ezârika Hâricîleri'ne karşı komutanlığı Mühelleb'e vermiyorlardı. Bu da elbette Ezârika'nın işine geliyordu.

⁵⁹⁹ TABERÎ: VII, 7, 10.

⁶⁰⁰ TABERÎ: VII, 12-3.

⁶⁰¹ BELÂZÜRÎ: VII, 3131 (407); EŞARÎ: I, 170; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 85-6; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 139; EBÛ ZEHRA: s. 77; ÖZ: "Ezârika", DİA, XII, s. 45.

⁶⁰² MÜBERRED: III, 1280; TABERÎ: VII, 13; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 56.

⁶⁰³ TABERÎ: VII, 13.

⁶⁰⁴ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 58.

⁶⁰⁵ TABERÎ: VII, 13; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 56.

⁶⁰⁶ MÜBERRED: III, 1279-81; TABERÎ: VII, 56.

⁶⁰⁷ YA'KÛBÎ: II, 275-6; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 86.

Ezârika'nın h. 73'deki isyanı geniş bir bölgede etkili oldu. Basra valisi Halid ordusunu Nehr Tira'da yok olmaktan zor kurtarabildi. Aynı şekilde tarih kitaplarında başka bir ordu komutanı olan Abdülaziz'in de Katari önderliğindeki Ezârika'ya karşı ağır yenilgi aldığı ve hatta Abdülaziz'in güzel karısının Ezârika'nın eline düştüğü zikredilmektedir.⁶⁰⁸ Valilerin Ezârika'nın isyanlarına karşı Mühelleb'i başkomutanlığa getirmekten başka çıkar yolları kalmamış olmalıdır.

H. 75 yılında Basra valiliğine Haccac getirilmiştir. Haccac hemen Basra Abdülkayslıları'nın bir isyanını kanlı bir şekilde bastırdı.⁶⁰⁹ Haccac Ezârika'nın üzerine Mühelleb'le beraber Attap b. Verka'yı gönderdi.⁶¹⁰ Ancak aralarında anlaşmazlık çıkması üzerine Attap'ı geri çekmek suretiyle Hâricîler'le savaşması için Mühelleb'in önünü açmış oldu.⁶¹¹ Ehvaz ve Kazerun civarlarında yapılan savaşlar, h. 75'den h. 77'nin başına kadar, yaklaşık bir yıldan fazla sürmüştür.⁶¹² Ezârika, Mühelleb karşısında sürekli geri çekilmek zorunda kaldı.⁶¹³ H. 77'den h. 78 yılının sonuna kadar da Kirman civarlarında çatışmalar devam etti.⁶¹⁴

H. 77'den itibaren Ezârika'nın kendi içindeki kavgalarına şahit olmaktadır.⁶¹⁵ Onlar Katari gibi bir liderin hareketlerini takip ederek, Necedât fırkasının Necde'ye yaptığı'nın aynısını ona yaptılar.⁶¹⁶ Demircan, onların üçe ayrıldığını belirtmektedir.⁶¹⁷ Araplar Katari'nin tarafını tutarken, Mevaliler Abdürabbîhi'l-Kebir'i desteklediler. Bir kısmı da Abdürabbîhi's-Sağir'in peşinden gitti.⁶¹⁸ Nihayetinde Araplar iç savaşı kaybettiler. Mühelleb ise olayları sükûnetle izledi. Onları kendi haline bıraktı.

⁶⁰⁸ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 59.

⁶⁰⁹ TABERÎ: VII, 99.

⁶¹⁰ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 415.

⁶¹¹ TABERÎ: VII, 100-1.

⁶¹² TABERÎ: VII, 103; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 64.

⁶¹³ TABERÎ: VII, 197.

⁶¹⁴ Bu yıllarda Mühelleb ile Ezârika arasındaki savaşlar, İran ile Ehvaz arasında kalan bölgelerde karşılıklı ama düzensiz akımlar halinde sürüp gitmiştir. EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 284; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 86; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 64.

⁶¹⁵ TABERÎ: VII, 196.

⁶¹⁶ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 62-3.

⁶¹⁷ DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 178-9.

⁶¹⁸ TABERÎ: VII, 198-9.

Mühelleb onların çöküşünü hızlandırmak için değişik taktikler kullandı. Mesela; Hıristiyan bir köleyi Katari'ye secde ettirdi. Katari'nin bazı taraftarları bunun üzerine Katari'nin kendini ilah yerine koyduğunu söyleyerek ondan ayrıldılar. Mühelleb, Hâricîler içinden ok yapma işiyle uğraşan bir adama, “yaptığın okları aldım, parasını da gönderiyorum” mealinde yazmış olduğu bir mesajı onların bulunduğu yere bıraktı. Bunu duyan Katari ok yapan adamı öldürdü. Bunun üzerine yine bir kısım Katari taraftarı ondan ayrıldılar. Hem hile yapmak hem de askeri üstünlüğe sahip olmak gibi meziyetlere sahip olan Mühelleb'in böyle taktiklere müracaat etmeyen ve sürekli parçalanma potansiyelini bünyesinde barındıran Ezârîka karşısında galip gelmesi hiç de zor olmayacaktır. H. 77 yılında Katari ve ondan ayrılan diğer gruplar teker teker ele geçirildiler ve öldürüldüler.⁶¹⁹ İbn Kuteybe ise Katari'nin *hurûc* halinin yirmi sene kadar devam ettiğini ve ancak Süfyan b. Ebred el-Kelbi tarafından durdurulabildiğini söylemektedir.⁶²⁰

III. NECEDÂT

Necde b. Âmir'in isyanları, onun *hurûc*'dan daha çok devletleşme yolunda adımlar attığı intibahı vermektedir. Çünkü o hep planlı bir şekilde verimli topraklar üzerine akınlar düzenlemekteydi.⁶²¹ Necde b. Âmir'in *hurûc* fikrinin Nâfi b. Ezrak'tan farklı olduğunu⁶²², hatta bu tartışmanın iki büyük Hâricî fırkasının kurulmasıyla neticelendiğini söylemiştik. Fakat bu tartışma Necde'nin teorik olarak farklı bir *hurûc* fikri geliştirmesine sebep olsa da tarih sahnesinde gerçekleştirdiği isyanlarla o da Hâricî liderleri içinde kendisine önemli bir yer açmayı başarmıştır.

Onun ilk isyanının Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Yemame'de gerçekleştiği ifade edilmiştir.⁶²³ Necde diğer Hâricîler gibi Mekke'den ayrıldıktan

⁶¹⁹ YA'KÛBÎ: II, 276; TABERÎ: VII, 200, 204-7.

⁶²⁰ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 412.

⁶²¹ WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 45-6.

⁶²² BELÂZÜRÎ: VII, 2897 (173); EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ: s. 285; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 87; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 144; FİĞLALİ: “Hâricîler”, DİA, XVI, s. 173.

⁶²³ TABERÎ: VI, 411.

sonra Yemame'ye gitmiştir.⁶²⁴ H. 66 yılında, İbn Zübeyr'e ait olduğu bilinen bir kervana el koyarak ganimeti taraftarları arasında dağıtması onun ününün bir anda parlamasına neden oldu. Hemen ardında da kendisine biat edildi.⁶²⁵

Necde görece ılımlı görüşleri sayesinde taraftarlarının sayısını günden güne arttırırken, bir taraftan da *hurûc* faaliyetlerine ara vermeden devam etmekteydi. O az sayıdaki adamıyla, h. 67 yılında Abdullah b. Umeyr el-Leysi el-A'ver'in dört bin kişilik bir ordusunu zekice taktikleri sayesinde yenmeyi başardı.⁶²⁶

H. 68'de Yemen'in bir kısmını, önemli bir adamı olan Ebu Füdeyk'le de Hadramut'u itaat altına aldı. Onun aynı yıl içinde de Abdullah b. Zübeyr'le beraber hac yaptığı da bilinmektedir. H. 69'da Taif'te ve onun biraz güneyinde bulunan Tabale'de, Necde devlet töreniyle karşılanıyordu. Hatta o kadar ki o, bu bölgede kendi memurlarını bile tayin etmişti.⁶²⁷ Necde b. Âmir, *hurûc* faaliyetlerinin meyvesini toplamaya başladığında Basra, Uman, Yemen ve Hadramevt gibi geniş bir bölgede etkili olmuştur.⁶²⁸

Hâricî zihniyetinin tipik sayılabilecek bir davranışı neticesinde en yakın adamı olan Ebu Füdeyk'le aralarında ihtilaf çıktı.⁶²⁹ Necde en sonunda kendi adamları tarafından öldürüldü (73/692).

H. 73'te Necde b. Âmir'in öldürülmesine yardımcı olarak, Necedât fırkasının başına geçen **Ebu Füdeyk**'in *hurûc*'una şahit olmaktayız. Emeviler'in Basra'ya vali olarak atadığı Halid b. Abdullah b. Halid b. Useyd, kardeşini o sıralarda Bahreyn'de bulunan Ebu Füdeyk'in üzerine göndermişti. Fakat Ebu Füdeyk onları mağlup etmekte zorlanmadı.⁶³⁰ Ebu Füdeyk'in birden parlayan yıldızı saman alevi gibi kısa süreli olmuştur. Bizzat halife tarafından görevlendirilen Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer Basra ve Kufeli yirmi bin kişiden oluşan birleşik bir ordu kurdu. Onlarla

⁶²⁴ MÜBERRED: III, 1214.

⁶²⁵ BELÂZÜRÎ: VII, 2898 (174); MÜBERRED: III, 1214.

⁶²⁶ BELÂZÜRÎ: VII, 2902(178).

⁶²⁷ WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 47.

⁶²⁸ YA'KÛBÎ: II, 272-3; WATT: *Teşekkül Devri*, s. 28; LAOUST: 57; HATİPOĞLU, s. 63.

⁶²⁹ BELÂZÜRÎ: VII, 2903 (179).

⁶³⁰ BELÂZÜRÎ: VII, 3169 (445); TABERÎ: VII, 61.

Bahreyn üzerine yürüdü. Bu ordu karşısında Ebu Füdeyk fazla dayanamadı. Yapılan savaşta kendisi ve adamları kılıçtan geçirildi.⁶³¹

Se'âlîbe fırkasının en önemli *hurûc* faaliyetini ise Emeviler'in yıkılması sürecinde ve Abbasiler'in devrim hareketlerinin hazırlık safhasında görmekteyiz.⁶³² Onlar bu zaman diliminde Horasan bölgesinde Ebu Müslim el-Horasani'ye yardım ederek⁶³³ Emeviler'in yıkılışını hızlandırmışlardır.

V. İBÂDİYYE

İbadiler, Hâricî fırkalar içinde en mutedil grup olarak bilinmektedir. Bu mutedillikleri Abdullah b. İbad'ın⁶³⁴ ölümüne kadar devam etmektedir. Onun, hayatı boyunca herhangi bir *hurûc* faaliyetinde bulunduğu dair bir bilgiye sahip değiliz. İbadiler'in de fırka olarak kuruldukları tarihten itibaren en fazla güney Arabistan'da teşkilatlandıkları bir gerçektir. İbadiler isyan etmek için Emeviler'in son yıllarını beklemişlerdir.⁶³⁵ Emeviler'in son yıllarında bu bölgede valilik yapanların İbadiler üzerinde bir baskı kurmaya çalışması, fırkanın lideri olan Abdullah b. Yahya'nın⁶³⁶ büyük tepkisini çekmiştir.⁶³⁷ Abdullah, hemen Basra'daki diğer Hâricî liderlerle yazışarak durum müzakeresi yapar. Basra'dan gelen haber *hurûc* hareketine girişmesinin hayırlı olacağı yönündedir.⁶³⁸ Genellikle bu bölgelerde çıkan *hurûc* hareketleri Basra'dan bağımsız bir şekilde gerçekleşmez. Aralarında ciddi anlamda

⁶³¹ BELÂZÜRÎ: VII, 3170 (446); TABERÎ: VII, 80.

⁶³² Se'alibe fırkasının hicri 100'lü yıllardan sonra gerçekleşen Abbasi devletinin ihtilal hareketlerine destek verdiği bilinmektedir. Bkz.: EŞARÎ: I, 180; BAĞDÂDÎ: Fark, s. 102; İSFERÂİNÎ: s. 58; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 154; NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ: s. 172; MAKRÎZÎ: II, 355. Buna göre Se'alibe fırkası *hurûc* faaliyetlerini Abbasiler devrinde yürütmüştür.

⁶³³ DAFTARY: s. 142.

⁶³⁴ Abdullah b. İbad hakkında bkz.: ŞEMMÂHÎ: I, 72 vd.

⁶³⁵ DEMİRCAN: Din Siyaset İlişkisi, s. 129.

⁶³⁶ Abdullah b. Yahya' Tâlibü'l-Hakk lakabı verildiği bilinmektedir. Onun hakkında daha fazla bilgi için bkz.: BELÂZÜRÎ: IX, 3899-917 (285-303); ŞEMMÂHÎ: I, 91 vd.

⁶³⁷ BELÂZÜRÎ: IX, 3899 (285); ŞEMMÂHÎ: I, 91 vd.

⁶³⁸ BELÂZÜRÎ: IX, 3899 (285).

organik bağ bulunmaktadır.⁶³⁹ Etkili ve ilkeli bir *hurûc* gerçekleştiren Abdullah, bölge valisini bir gün hapiste tutmuş⁶⁴⁰, askerlerine haksızlık yapmamaları yönünde uyarılarda bulunmuştur. Onun *hurûc* hareketi Hadremevt ve San'a'da da etkili olmuştur. Bu faaliyetlerinde kendisinin en büyük destekçisi Ebu Hamza el-Hâricî'dir. O San'a'da bölge valisi olan Kasım b. Ömer'i yenmiştir.⁶⁴¹

Bir müddet sonra Abdullah b. Yahya en önemli adamı Ebu Hamza'yı, Mekke üzerine gönderdi. Ebu Hamza Mekke'ye vardığında, terviye günü⁶⁴² olması nedeniyle Mekke valisi onunla savaşmak istemedi.⁶⁴³ Bunun üzerine Mekke valisi Ebu Hamza'yla bir antlaşma yaparak Medine'ye gitti. Ebu Hamza ise Mekke'ye savaş yapmadan girdi.⁶⁴⁴ Bunu duyan Halife Mervan, hemen Medine valisine Ebu Hamza'nın üzerine bir ordu göndermesini emretti. İki ordu h. 130 yılında karşılaştı.⁶⁴⁵ Bu savaşta birçok Medineli öldürüldü.⁶⁴⁶ Savaştan sonra Ebu Hamza'nın hareketleri, onun sıradan bir isyancıdan ziyade muzaffer bir komutan olduğu izlenimini vermektedir. Mesela Medine minberinde yaptığı siyasi konuşma bunu göstermektedir.⁶⁴⁷ Daha sonra Mervan, Ebu Hamza'nın üzerine büyük bir ordu göndermiş ve yapılan savaşta Medine halkı Şamlılar'ın yanında yer alarak onlara destek olmuştur. Ebu Hamza savaşta yenilmiş ve öldürülmüştür.⁶⁴⁸

⁶³⁹ DEMİRCAN: Din Siyaset İlişkisi, s. 129.

⁶⁴⁰ BELÂZÜRÎ: IX, 3900 (286).

⁶⁴¹ BELÂZÜRÎ: IX, 3900 (286).

⁶⁴² Zilhicce ayının 8. gününe Terviye günü denir. O gün hacılar Mekke'den Mina'ya çıkarlar. Terviye denmesinin sebebi, hacıların o gün Zemzem suyundan çok içip kanmalarındandır. Terviye, tefekkür mânâsına da kullanılmaktadır.

⁶⁴³ BELÂZÜRÎ: IX, 3903 (289).

⁶⁴⁴ TABERÎ: VIII, 267-8.

⁶⁴⁵ BELÂZÜRÎ: IX, 3908-9 (294-5); TABERÎ: VIII, 290.

⁶⁴⁶ BELÂZÜRÎ: IX, 3908 (294); TABERÎ: VIII, 293.

⁶⁴⁷ İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889): 'Uyûnü'l-Ahbâr, tah.: Yusuf Ali Tavîl, Beyrut-1986, II, 271-2; TABERÎ: VIII, 290-3. Câhız, Ebu Hamza'nın Medine minberinde arkadaşlarını övücü mahiyette anlattığı hutbenin metnini verir. Bkz.: CÂHİZ: Kitâbü'l-Beyan ve't-Tebyin, Kahire-1948, II, 124-5'den naklen FAZLURRAHMAN: İslam, s. 234-5.

⁶⁴⁸ TABERÎ: VIII, 295.

IV. SUFRİYYE

Sufriyye fırkasının en önemli *hurûc* eylemleri sırasında Emevilerin başında Abdümelik b. Mervan'ın, Irak valiliğinde ise de Haccac'ın olduğu bilinmektedir. Sufriyye fırkası içinden biz sadece Salih b. Müserrih ve Şebîb b. Yezîd'in *hurûc* faaliyetlerini konu etmek istiyoruz. Salih b. Müserrih ve Şebîb b. Yezîd'in hangi fırka içinde mütalaa edileceği hususu ihtilaflıdır. Şehristânî bu iki önemli Hâricî'nin Beyhesiyye fırkasına mensup olduğunu söylese de genel kanaat onların Sufriyye fırkasının görüşlerini benimsediği yönündedir.

Salih b. Müserrih:

Mezhepler Tarihi kitaplarında *ku'ûd* fikrini kabul ettikleri belirtilen⁶⁴⁹ Sufriyye'nin İslâm tarihinde gerçekleştirmiş oldukları *hurûc* hareketleri hakkındaki bilgiler oldukça fazladır. Kendisine ait farklı fikirleri olmadığı bilinen⁶⁵⁰ ve zahit bir kişi olarak tanınan Salih⁶⁵¹, arkadaşı Şebîb b. Yezîd eş-Seybani'nin devlet adamları tarafından tutuklanmasını hazmedemiyordu.⁶⁵² O artık insanlara, devlet adamlarının halka karşı işledikleri cinayetlerin intikamını almayı (*hurûc*) tavsiye ediyordu.⁶⁵³ H. 76'da yaklaşık yüz yirmi adamıyla isyan etti.⁶⁵⁴ Salih *hurûc* konusunda masum insanlara dokunmama noktasında diğer Hâricîler'den ayrılır.⁶⁵⁵ Ona göre *hurûc* sadece askere karşı yapılmalı, halka karşı yapılmamalıdır. Çünkü halk silahlı değildir. Onun bu tavırları kendisiyle savaşması için gönderilen komutan Adi b. Umeyra'yı da etkilemiş ve Salih'e haber göndererek, ondan, başka memleketlere gitmesini, kendisiyle savaşmak istemediğini bildirmiştir.⁶⁵⁶ Ancak Salih'in bu teklif karşısında geri çekildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Bilakis Salih savaşmış ve Adi'nin

⁶⁴⁹ MÜBERRED: III, 1221; ŞEHRİSTÂNÎ: I, 159; CÜRCÂNÎ: s. 630; CÂBELKÎ: II, 237.

⁶⁵⁰ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 147-8.

⁶⁵¹ TABERÎ: VII, 104.

⁶⁵² BELÂZÜRÎ: VIII, 3196 (8); TABERÎ: VII, 103.

⁶⁵³ BELÂZÜRÎ: VIII, 3196(8); WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 66.

⁶⁵⁴ BELÂZÜRÎ: VII, 2898 vd. (174 vd.); TABERÎ: VII, 108.

⁶⁵⁵ TABERÎ: VII, 108.

⁶⁵⁶ BELÂZÜRÎ: VIII, 3197 (9); TABERÎ: VII, 109.

ordusunu hezimete uğratmıştır.⁶⁵⁷ Bu şekilde aynı yıl içerisinde birçok çatışmalar olmuştur. En sonunda h. 76 yılında Haccac'ın gönderdiği üç bin kişilik bir ordu karşısında Salih hiçbir şey yapmadan kısıvrak yakalanarak öldürülmüştür.⁶⁵⁸

Salih'in yerine geçen ve onun bıraktığı yerden devam eden⁶⁵⁹ **Şebîb b. Yezîd b. Nuaym** başarılı *hurûc* faaliyetlerinde bulunmuş ve Kufeliler'e zor anlar yaşatmıştır.⁶⁶⁰ Şebîb bir gün bir köye gider ve orada konaklar. Oranın mahalli reisi Şebîb'in yanına titreyerek girer ve etrafının Haccac'ın adamları tarafından sarıldığını söyler. Bunun üzerine Şebîb hiç sükûnetini bozmadan yemeğini yer ve atına binip Haccac'ın adamlarının arasına hızla dalar. Haccac'ın kumandanının kendisini takip ettiğini görünce tekrar geri döner ve onu öldürür.⁶⁶¹

Şebîb'in *hurûc*'ları Emeviler'i en fazla uğraştıran isyanlar arasında sayılabilir. O kadar ki İbn Kuteybe, Haccac'ın Şebîb'in üzerine beş tane kumandan gönderdiğini, Şebîb'in de bunları teker teker yendiğini söyler.⁶⁶² Wellhausen, Şebîb'in *hurûc* hareketinin, Hâricîler'in ana yurtları olan Nehrevan yanındaki Cüha bölgesi ve bunun kuzeyinde dağlık mıntıkada yoğunlaştığını söylemektedir.⁶⁶³ Haccac, Süfyan b. Ebi'l-Aliye'ye, Haris b. Umeyra ile birlikte Şebîb'e saldırmasını emretmişti. Daha önceden hem Haccac'ın hem de Haris'in uyarılarına rağmen Süfyan tek başına Şebîb'in üzerine saldırdı. Şebîb farklı bir taktik kullanarak sanki kaçıyor görüntüsü verdi. Fakat elli adamını kardeşi Masad ile geride bırakarak Süfyan'ı iki ateş arasında bırakmayı düşündüğünden kimsenin haberi yoktu. Şebîb'i kovalamak Süfyan'a galibiyet yolunda bir adım olarak görünmüş olmalı ki peşini bırakmadı. Ayrıca işin sonunda Şebîb'i

⁶⁵⁷ BELÂZÜRÎ: VIII, 3197 (9); TABERÎ: VII, 109.

⁶⁵⁸ BELÂZÜRÎ: VIII, 3198-9 (9-10); TABERÎ: VII, 111.

⁶⁵⁹ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410. Şebib, önce Kufe'ye gitmiş sonra Hac vazifesini yapmış ve ardından Salih'in yaptığı propagandalar kulağına gelmiş, bunun üzerine de ona katılmaya karar vermiştir. Bkz.: BELÂZÜRÎ: VIII, 3205-6 (17-8).

⁶⁶⁰ ŞEHRİSTÂNÎ: I, 147-8; WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 67.

⁶⁶¹ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 68.

⁶⁶² İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410.

⁶⁶³ WELLHAUSEN: Arap Devleti ve Sükutu, s. 108.

yenmek de vardı. Fakat Süfyan iki ateş arasında kalınca hata yaptığını anladı. Herhangi bir savaş gerçekleşmeden, Şebîb onları rahat bir şekilde alt etmiş oldu.⁶⁶⁴

Süfyan'ın ardından Şebîb'in üzerine yürümesi için Haccac, Sevra b. Ebcer et-Temimi'yi görevlendirdi. Şebîb sürekli hareket halinde kalarak izinin sürülmesini zorlaştırmaktaydı. Bu sıralarda Medain civarlarında gezdiği rivayet edilmektedir. Geçtiği yerlerden binek ve asker ihtiyacını karşılamayı da ihmal etmiyordu. Karşı koyanların sonu ise ölümdü. Şebîb gece baskınlarına karşı da askerlerini sürekli tetikte tutmaktaydı. Bunu bilmeyen Sevra erken davranıp baskın yapınca, baskının sonu hüsrarla sonuçlandı. Sevra canını zor kurtardı.⁶⁶⁵

Haccac bu sefer Şebîb'in karşısına Cezl b. Sa'id b. Şurahbih b. Amr el-Kindi'yi dört bin kişiyle gönderdi. Kendisi için daha da asker toplayabileceğini, ancak önceden Şebîb'e yenilen hiçbir askeri yanına almamasını tembihledi. Şebîb zaman zaman kaçıyor, zaman zaman da kırkar kişilik birlikler halinde Cezl'e saldırıyordu. Cezl sabırla hareket ederek Şebîb'i Cuha bölgesinde takip etti. Haccac'ın bu esnada Cezl'i azledip yerine Sa'id b. Mücalid'i ataması Şebîb'in işini kolaylaştırdı. Bir çatışmada Şebîb, Sa'id'i öldürdü ve Kufeliler yine hezimete uğradı.⁶⁶⁶

Şebîb'in *hurûc* faaliyetleri o kadar etkili bir şekilde devam etmekteydi ki Haccac'ın Suveyd b. Abdurrahman es-Sa'di'nin komutasında iki bin kişilik bir ordu göndermesi de fayda etmemişti.⁶⁶⁷ Hatta o kadar ki sahip olduğumuz kaynaklar, Haccac'ın Kufe dışında olduğu bir sırada, Şebîb'in karşısına çıkmamak için, vakit geçirmeden şehre girdiğinden bahsetmektedir.⁶⁶⁸

Şebîb, Bişr b. Galib el-Esedi komutasındaki iki bin kişilik bir orduyu⁶⁶⁹, Muhammed b. Musa b. Talha'ya ait iki bin kişilik başka bir orduyu ve Talha'ya destek olması için gönderilen Zahr b. Kays komutasındaki bin sekiz yüz kişilik orduyu da hiç

⁶⁶⁴ BELÂZÜRÎ: VIII, 3205 vd. (17 vd.); TABERÎ: VII, 114-7.

⁶⁶⁵ BELÂZÜRÎ: VIII, 3208 vd. (20 vd.); TABERÎ: VII, 117-9.

⁶⁶⁶ BELÂZÜRÎ: VIII, 3209-10 (21-2); TABERÎ: VII, 119-127.

⁶⁶⁷ BELÂZÜRÎ: VIII, 3210 (22); TABERÎ: VII, 125-9.

⁶⁶⁸ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410-1; TABERÎ: VII, 1307.

⁶⁶⁹ BELÂZÜRÎ: VIII, 3211 (23); TABERÎ: VII, 132.

zorlanmadan yendi.⁶⁷⁰ Bu galibiyetler Şebîb'i öylesine cesaretlendirmişti ki Bişr'i yendiği savaştan sonra sağ kalanlardan kendi adına biat aldı.⁶⁷¹ Haccac, Şebîb'in Medain'e saldıracağından korkuyordu. Çünkü o, Cuha, İstan ve Enbar'ı kendine bağlamıştı.⁶⁷²

Şebîb'i yenmek için Haccac yaşlı genç, eli silah tutan herkesi orduya alıyordu.⁶⁷³ Fakat bu da fayda etmiyor, Şebîb önüne çıkan herkesi yeniyordu.⁶⁷⁴ Haccac, Şebîb'in üzerine kimi gönderdiyse, hiçbirisi başarılı olamadı. H. 77'de Şebîb, ilk defa Suriye'den gelen düzenli ordu karşısında afalladı ve geri çekilmek zorunda kaldı.⁶⁷⁵ Bu düzenli birliklerin başında bizzat Haccac bulunmaktaydı.

Biz burada konumuzu fazla dağıtmamak açısından Şebîb'in bütün isyan hareketlerini zikretmenin doğru olmadığını düşünmekteyiz.⁶⁷⁶ Ancak şu kadarını söylemekte yarar vardır. Onun İslâm tarihindeki mevcut idareye karşı isyanları diğer Hâricî fırkaların reislerinkinden çok daha ses getirici olmuştur.

H. 77'de Haccac, Attap b. Verka'yı üç bin kişilik bir orduyla Şebîb'in karşısına çıkardı.⁶⁷⁷ Fakat bununla yetinmedi ve Şebîb'in taraftarlarına, eğer kendilerine sığınacak olurlarsa onlara bir şey yapılmayacağını ilettiler. Böylece Şebîb'in ordusunu parçalamayı hedeflemekteydi. Aralarında gerçekleşen çatışmada iki taraf da birbirlerine üstünlük sağlayamadı. Şebîb, Kirman taraflarına doğru çekildi. Haccac hemen peşinden Süfyan b. el-Ebrad'ı gönderdi.⁶⁷⁸ Bununla da yetinmedi ve Ziyâd b. Amr b. el-Atakî komutasında dört bin kişiyi daha destek olarak gönderdi. Buralarda

⁶⁷⁰ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410; BELÂZÜRÎ: VIII, 3211 vd. (23 vd.); TABERÎ: VII, 132 vd.

⁶⁷¹ BELÂZÜRÎ: VIII, 3213 (25); TABERÎ: VII, 137-9.

⁶⁷² TABERÎ: VII, 139-40.

⁶⁷³ WELLHAUSEN: Arap Devleti ve Sükutu, s. 108-9.

⁶⁷⁴ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 71.

⁶⁷⁵ WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 72.

⁶⁷⁶ Bu isyan için bkz.: BELÂZÜRÎ: VIII, 3212-28 (24-40); TABERÎ: VII, 141-72. Ayrıca Şebîb'in liderlik özellikleri için bkz.: WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 74-6.

⁶⁷⁷ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 415; BELÂZÜRÎ: VIII, 3214 (26). Attap b. Verka'nın ismi daha önce Ezârîka'nın üzerine gönderilen komutanların arasında da geçmişti. İbn Kuteybe onun Şebîb'le savaşmak için de gönderildiğini ve askerlerinin dağılması üzerine katledildiğini söylemektedir. Bkz.: Aynı yer.

⁶⁷⁸ BELÂZÜRÎ: VIII, 3215 (27).

yapılan çatışmalarda taraflar birbirlerine yine üstünlük sağlayamadılar. O gün Haccac için talihli bir gündü. Şebîb'in atı bu çatışmalar esnasında birden şahlandı ve onun düşerek suda boğulmasına neden oldu.⁶⁷⁹ Hatta annesi onun yenildiği haberlerine inanmamıştı. Ancak suda boğulduğu haberi verilince inanabildi.⁶⁸⁰

Salih⁶⁸¹ ve Şebîb, **Sufriyye** fırkasına mensuptur.⁶⁸² Bu ikisinin icraatları, Ezârika'nın yaptıklarından hiç de geri kalmaz.⁶⁸³

Belazûri *Ensab* adlı eserinde, Ebu Ziyâd el-Muradî'nin *hurûc*'undan bahsetmektedir.⁶⁸⁴

H. 101 yılında **Şevzeb**'in *hurûc*'una tanık olmaktayız. Onun *hurûc* ettiği zamanlarda Emevilerin halifesi, Ömer b. Abdülaziz'di. Elimizdeki bazı kaynaklarda Hâricîler'in Ömer b. Abdülaziz'in iktidarına olumlu baktıkları kaydedilmektedir.⁶⁸⁵ Ömer'in Şevzeb'e karşı politikası başlarda nasihat etmek şeklinde olsa da, daha sonra onun üzerine bir ordu göndermek durumunda kalmıştı. Fakat bu ordu Şevzeb karşısında hezimete uğramıştır. Ancak sonra Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki bu ordu Şevzeb'i yendi. Ömer yine de valiyi uyararak, fesat çıkarmadıkça ve kan dökmedikçe onlara saldırmamasını istedi.⁶⁸⁶ Bunun ardından Ömer, Cerir b. Abdullah el-Beceli'yi iki bin kişilik bir orduyla Şevzeb'i sadece takip etmek üzere gönderdi.⁶⁸⁷ Ömer'in Şevzeb'le mektuplaştığına dair İbn Kuteybe bizlere bilgiler vermektedir.⁶⁸⁸ Şevzeb'in Ömer zamanındaki *hurûc*'u bundan ibarettir. Ömer'in yerine geçen Yezîd hemen Hâricîler üzerine baskı kurmayı düşününce, küllemiş olan ateşin de birden

⁶⁷⁹ BELÂZÜRÎ: VIII, 3222 vd. (34 vd.); TABERÎ: VII, 174.

⁶⁸⁰ WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 73; Yakubi, II, 328.

⁶⁸¹ Salih b. Müserrih'in Sufriyye fırkasına mensup olduğu görüşünün değerlendirmesi için bkz.: DALKILIÇ: s. 40-1. Bizce de hem Salih'i hem de Şebîb'i Sufriyye fırkası içinde değerlendirmek daha mantıklı gözükmektedir. Fakat Salih'in Sufriyye fırkasına isnat edilmesinin imkansız olduğunu söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bkz.: LEWINSTEIN: s. 153-4.

⁶⁸² İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 410. ŞEHRİSTÂNÎ Şebibiyye diye tali bir koldan bahseder ve bu kolun Beyhesiyye fırkasına mensup olduğunu söyler. Bkz.: ŞEHRİSTÂNÎ: I, 148.

⁶⁸³ WELLHAUSEN: *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 76-77.

⁶⁸⁴ BELÂZÜRÎ: VIII, 3229 (41).

⁶⁸⁵ HODGSON: I, 192, 220.

⁶⁸⁶ İBN KUTEYBE: İmâme, II, 134-5; TABERÎ: VII, 459.

⁶⁸⁷ TABERÎ: VII, 459.

⁶⁸⁸ İBN KUTEYBE: İmâme, II, 134-5.

alevlendiğini görüyoruz. Kısa zamanda ve sert tedbirler neticesinde Şevzeb kontrol altına alınıp isyanı bastırılmıştır.⁶⁸⁹

Yukarıda Şevzeb'in *hurûc*'unda da görüldüğü gibi bazen insanları isyan etmeye tahrik eden başka sebepler olabilmektedir. Mesela h. 119'da **Behlül b. Bişr eş-Şeybânî**'nin *hurûc*'u bu şekildedir. O bir satıcıdan sirke istemiş, satıcı ise ona içki vermiştir. Behlül durumu anladığında, içkiyi geri verip sirke almak istemiştir. Ancak satıcı bu işe yanaşmamıştır. Behlül'ün orada bulunan devlet görevlisine durumunu anlatması, onu isyan etmeye daha da itmiştir. Çünkü devlet görevlisi ona yardımcı olacak yerde bunu yapmamış bilakis hakaret etmiştir. Behlül de önce hacca gidip hac vazifesini yapmış, orada Hâricîler'e katılmış, geldiğinde kendisine, *hurûc* faaliyetlerine bölge valisini öldürmekle başlaması teklif edilmiş o ise işe şikâyetini anlattığı devlet görevlisini öldürmekle başlamıştır.⁶⁹⁰

H. 119 yılında biraz önce isyanlarını anlattığımız Şebîb'in oğlu **Suhârî** *hurûc* etmiştir. Suhârî'nin *hurûc*'u Haccac'ı uzun yıllar uğraştırmıştır. Taberi'den öğrendiğimize göre Suhârî'nin *hurûc*'unun nedeni, valinin daha önceden öldürmüş olduğu bazı Sufriler'in intikamını almaktır. Suhârî yaklaşık otuz adamıyla isyan etti. Vali durumu öğrenince hemen üzerlerine bir birlik gönderdi. Çıkan çatışmada Suhârî ve adamları öldürüldü.⁶⁹¹

H. 120'li, miladi 740'lı yıllar, Abdullah İbn Ömer gibi kişilerin arkasında namaz kıldığı⁶⁹² **Dahhak b. Kays eş-Şeybânî**'nin isyanlarıyla hafızalarda yerini almıştır. O Kufe valisi Abdullah b. Ömer b. Abdülaziz'i yenmiş ve Kufe'yi ele geçirmişti.⁶⁹³ Bununla beraber Medain⁶⁹⁴, Vasıt ve Şam'da da etkili olmuştur. Hatta Vasıt'a bir görevli atadığı bilinmektedir.⁶⁹⁵ Dahhak'ın isyanını bastırmakla Mansur b. Cumhur görevlendirildi. Mansur bütün mesaisini Dahhak'la uğraşmaya ayırmıştı.⁶⁹⁶

⁶⁸⁹ TABERÎ: VII, 480-1.

⁶⁹⁰ BELÂZÜRÎ: IX, 3633-7 (19-23).

⁶⁹¹ BELÂZÜRÎ: IX, 3639 (25); TABERÎ: VII, 655-6.

⁶⁹² WELLHAUSEN: İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, s. 78-80.

⁶⁹³ İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 412.

⁶⁹⁴ BELÂZÜRÎ: IX, 3633-7 (19-23).

⁶⁹⁵ TABERÎ: VIII, 205.

⁶⁹⁶ TABERÎ: VIII, 208.

Aralarındaki çatışmalar Ramazan ayı da dâhil üç ay sürdü. Ancak Mansur, üstlerine Hâricîler'le antlaşma yapmak istediğini ilettili. Bu istek hemen kabul görmese de sonunda buna mecbur kaldılar.⁶⁹⁷ Aynı yıl içinde onun Musul üzerine yürüdüğünü görmekteyiz.⁶⁹⁸ Dahhak başka bölgelerde *hurûc* eden ve bu işte başarılı olamayan diğer Hâricîler'e adam göndererek yardım etmekteydi.⁶⁹⁹ Kaynaklarda Musul ve Kufe civarındaki halkın da Dahhak'a destek verdiği yönünde rivayetler vardır. Hatta hükümete karşı fiili olarak ona yardımda da bulunmuşlardı.⁷⁰⁰ Nihayet başlarında Mervan b. Muhammed bulunan hükümet güçleriyle h. 128 yılında Mardin civarlarında altı bin kişiden oluşan ordusuyla yaptığı bir savaşta, yaya olarak saldırıya geçmişti. Fakat saldırının bu şekilde olacağından kendi askerlerinin haberi yoktu. İşte bu savaşta Dahhak öldürülmüştür.⁷⁰¹

Yine Abbasi devletinin ilk yıllarında (yaklaşık 130'lu yıllar), Sufriyye fırkasına mensup olan Şeyban b. Abdülaziz'in *hurûc*'u gerçekleşmiştir. Rivayete göre bu isyanlar süresince halife Ebu'l-Abbas es-Saffah yaklaşık yüz kişiyi öldürtmüştü.⁷⁰²

Emevi Devletinin kurulmasına istemeyerek yardımcı olan⁷⁰³ Hâricîler'in, onların yıkılmasında da büyük etkisi vardır. H. 120'lerden sonraki isyanlar daha düzenli olduğu gibi, Emevi aleyhtarı çeşitli siyasi odakların da bu isyanlara destek verdiklerini düşünmekteyiz.

⁶⁹⁷ TABERÎ: VIII, 214.

⁶⁹⁸ TABERÎ: VIII, 214.

⁶⁹⁹ TABERÎ: VIII, 215.

⁷⁰⁰ TABERÎ: VIII, 233-4.

⁷⁰¹ BELÂZÜRÎ: IX, 3867 vd. (253 vd.); İBN KUTEYBE: Ma'ârif, s. 412; TABERÎ: VIII, 234-5.

⁷⁰² TABERÎ: VIII, 238-42, 262-8.

⁷⁰³ DEMİRCAN: Siyasi Faaliyetleri, s. 252-3.

SONUÇ

İslam tarihinde mezhep olarak ilk olmak gibi bir sığfata sahip olan Haricîlik tek vücuttan ibaretmiş gibi resmedilmesine rağmen aslında birçok farklı görüşe ayrılmıştır. Hatta tarihte tutunamamalarının önemli bir nedeni aşırı derecede firkalaşmış olmalarıdır.

Haricîler için önemli pratik değeri olan *hurûc*, mevcut siyasi otoriteye karşı başkaldırı anlamına gelmektedir. Haricîler bu kavramı Hz. Ali, Emeviler ve Abbasiler zamanında gerçekleştirmiş oldukları isyanlarda pratize etmişlerdir. Herhangi bir günahı sebebiyle, bulunduğu riyaset makamından indirilmek istenen bir Haricî lidere karşı girişilen isyan da *hurûc* olarak adlandırılmaktadır. *Ku'ûd*, *hurûc*'un zıddıdır. *Ku'ûd* aynı zamanda hicretin de zıddıdır ve hicret etmeyenleri ifade etmektedir. *Ka'ade*, şeklindeki kullanımı; Haricî düşüncesini benimsemekle birlikte *hurûc* faaliyetlerine katılmayanları ifade etmektedir. Hicret, Haricî düşüncesini kabul etmiş kişilerin *darul-küfür*'den *darul-İslam*'a gitmelerine denir. *Hurûc*'la hicret arasındaki fark; birisi siyasi iradeye isyan etmek anlamındayken, diğeri sosyal anlamda bir yerden başka bir yere göç etmeyi ifade etmektedir. Hicret eyleminde kesinlikle silahla isyan yoktur. Fakat hicret çoğu zaman *hurûc* için bir hazırlık olmuştur.

Haricîler'le ilgili metinlerde *mihne* ve *isti'raz* kavramları hemen dikkat çekmektedir. *Mihne* Haricî olmak için Haricî karargâhına gelenleri sınamaya denir. Bu esnada sınanan kişiye öldürmesi için bir Müslüman verildiği bilinmektedir. Ayrıca Haricîler yoldan geçenleri durdurup onları Hz. Osman, Hz. Ali ve tahkim gibi konularda imtihan ederlerdi. Bu yaptıkları işleme de *mihne* denir. Bu mihne sonucunda serbest bırakmalar yaşandığı gibi öldürme olayları da yaşanmıştır. *İsti'raz* ise bir yerde bulunan kişileri *mihne*'ye tabi tutmadan öldürmeye denir. Klasik kaynaklarda bu kavram “sorgusuz sualsiz kılıçtan geçirmek” şeklinde ifade edilmiştir.

Haricî alt fırkaları arasında siyasi ve itikadi görüşler bakımından önemli farklılıklar bulunduğunu söylemiştik. Örneğin bazı fırkalar *hurûc* pratiğini kabul ederken bazısı kabul etmemektedir. Bazı fırkalar *ku'ûd* halinde bulunanları mümin olarak değerlendirirken, bazı fırkalar onları kâfir olarak görmektedirler. Fırkalaşma öncesi Haricîler'e (Muhakkime-i Ûlâ) göre *hurûc* farz değildir. *Ku'ûd* caizdir. Muhakkime-i Ûlâ'ya göre hicret de farz değildir. Burada Muhakkime-i Ûlâ'nın bu görüşler üzerinde tam bir fikir birliğine varmadığını hatırlatmakta yarar vardır.

Ezârîka'ya göre *hurûc* farzdır. *Ku'ûd* haramdır. Bunlara bağlı olarak hicret de farzdır. Necedât prensip olarak *hurûc*'un farz olduğunu kabul etse de bunu herkesin yapması gereken bir farz olarak kabul görmemektedir. Necedât, Ezârîka'ya bir aksülamel olarak doğduğu için onlar *ku'ûd* halinde kalmanın caiz olduğunu söylemektedirler. Hicret konusunda ise farklı bir görüş iddia ederek hicret etmeyenlerin münafık olduklarını söylemişlerdir.

Beyhesiyye'nin Avfiyye kolu ikiye ayrılmıştır. Bunlardan birisi *ku'ûd*'un caiz olmadığını ve hicret'in farz olduğunu söylerken, diğeri *ku'ûd*'un caiz, hicret'in de farz olmadığını iddia etmiştir. Acârîde *ka'ade*'yi Müslüman sayabilmek için, onların kendi görüşlerini benimsemelerini ve büyük günah işlememelerini şart koşmuştur. Bu durumda iki şart gerçekleştiğinde *ka'ade* Müslümanlardan sayılır. Acârîde'ye bağlı olan Şuaybiyye ve Hamziyye de *ka'ade*'yi Müslüman kabul etmiştir. Acârîde hicret'in farz değil fazilet olduğunu söyleyerek bu konuya yeni bir açılım getirmiştir. Se'alibe'ye bağlı olan Şeybaniyye'ye göre zalim sultana *hurûc* caizdir. Yine bir başka Se'alibe fırkası olan Ma'lumiyye, imamet şartı için imamete talip olan kişinin *hurûc* geçmişinin olmasını şart koşmuştur. Se'alibe'nin bir kolu olan Ahnesiyye ve Ma'lumiyye *ka'ade*'ye karşı dostluk gösterir. İbâdiyye'ye göre *hurûc* sadece düşmanın komutanına karşı gerçekleştirilir. İbâdiyye'ye göre *ku'ûd* caizdir. İbâdiyye'ye göre hicret, *daruş-şirk*'ten *darul-İslam*'a geçmektir. İbâdiyye'nin muhalifleri müşrik olmadığına göre hicret de gerekli değildir. Sufriyye'ye göre *hurûc* farz değildir. *Ku'ûd* halinde kalmak caizdir.

Bir önceki paragrafta da görüldüğü gibi Ezârîka dışındaki Haricî fırkalarının hemen hemen hepsi *hurûc*'un farz olmadığını, *ku'ûd*'un caiz olduğunu söylemektedirler.

Fakat Muhakkime-i Ūlâ Haricîleri h. 60'lı yılların ortalarına kadar önce Hz. Ali'nin hilafetten düşürülmesine ön ayak olmuşlar, ardından da Emeviler zamanında gerçekleştirdikleri *hurûc* hareketleriyle devlet otoritesine sıkıntılı anlar yaşatmışlardır. H. 60'lardan sonra da Ezârîka, Muhakkime-i Ūlâ'nın kaldığı yerden, hatta daha şiddetli bir şekilde *hurûc* faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ezârîka'ya alternatif olarak oluşan Necedât da *hurûc* konusunda getirdiği itikadi açılımı pratik safhada askıya almış ve bütün hızıyla *hurûc* faaliyetlerine devam etmiştir. Sufriyye fırkasının *hurûc* faaliyetlerinde biraz insancılık ve halkın yanında olma gibi erdemler ön planda olsa da nihayetinde onların da bu alanı boş bıraktıklarını söylemek güçtür. İbâdiyye'nin uzunca bir müddet *hurûc* etmemesini, liderleri olan Abdullah b. İbad'ın politikasından kaynaklandığını söylemekte yarar görmekteyiz. Fakat Emevilerin son dönemlerinde Uman bölgesine tayin edilen valilerin İbadiler üzerindeki baskıcı tutumları onları da *hurûc* edenler kervanına eklemiştir.

KAYNAKÇA

ABDÜLCEBBÂR, el-Kâdî:

1954 **Şerhu Usûli'l-Hamse**, Beyrut.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad:

1996 **el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Kahire.

ABDÜ'L-MUTTALİB, Rıf'at Fevzî:

1973 **el-Hilâfe ve'l-Havâric fi'l-Mağribi'l-'Arabî**, Kahire.

AHMET EMİN:

1964 **Fecru'l-İslâm**, Kahire.

AKBULUT, Ahmet:

1989 “Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI: 331-48.

AKINCI, Ferman:

2004 **İlk İslam Fırkalarından Haricîlerde İyiliği Emir ve Kötülükten Sakındırma Prensibi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

AKOĞLU, Muharrem:

2000 “Hariciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX: 503-22.

AKYOL, Taha:

1988 **Hâricîlik ve Şia**, İstanbul.

2000 **Hariciler ve Hizbullah**, 2. bas. İstanbul.

A'VEŞT, Bükeyr b. Said:

1988 **Dirâse İslâmiyye fi'-Usûli'l-İbâdiyye**, Kahire.

AYCAN, İrfan:

2005 “Mugîre b. Şu'be”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXX: 376-7.

AYCAN, İrfan - SÖYLEMEZ, M. Mahfuz:

1998 **İdeolojik Tarih Okumaları**, Ankara.

EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir Abdülkahir (429/1037):

1990 **el-Fark Beyne'l-Fırak**, tah.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut.

1928 **Kitâbu Usûli'd-Dîn**, İstanbul.

EL-BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892):

1996 **Ensâbü'l-Eşrâf**, tah.: Riyaz Zirikî - Süheyl Zekkâr, Beyrut, I-XIII.

BERBER, Muhsin:

2004 **İbâdiyye**, Lübnan.

BİLMEN, Ömer Nasûhi:

trs. **Hukûku İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kâmusu**, İstanbul, I-VIII.

EL-CÂBELKÎ, Ali b. Asğar Muhammed Şefî'(1313/1894):

1989 **Tarâifü'l-Makâl fî Ma'rifeti Tabakâti'r-Rical**, tah.: es-Seyyid Mehdi Recâi, Kum, I-II.

CÂBİRÎ, Muhammed Abid:

1997 **İslamda Siyasal Akıl**, (Çev.: Vecdi Akyüz), İstanbul.

CELÎ, Muhammed Ahmed:

1997 **Çağdaş Haricilik Düşüncesi: Tekfir ve Hicret Cemaati Örneği**, (Çev.: Adnan Demircan), İstanbul.

EL-CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbi (400/1009):

1990 **es-Sıhah Tâcü'l-Luga ve Sıhahi'l-'Arabiyye**, tah.: Ahmed Abdülgafur Attâr, 4. bas. Beyrut, I-VI.

COOK, Michael:

2004 **Commanding Right and Forbidden Wrong in Islamic Thought**, Cambridge.

CRONE, Patricia - ZİMMERMANN, Eritz W.:

2001 **The Epistle of Salim b. Dhakwan**, Oxford.

EL-CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf (816/1413):

1824 **Şerhu'l- Mevâkîf fî İlmi'l-Kelâm**, İstanbul (Taş Baskı).

ÇAĞATAY, Neşet - ÇUBUKÇU, İbrahim Agah:

1985 **İslam Mezhepleri Tarihi**, Ankara.

ÇAĞRICI, Mustafa:

1995 “Emir bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XI: 138-41.

ÇELİK, İbrahim:

1993 “Dâr”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII: 482.

DAFTARY, Ferhat:

2006 “Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, (Çev.: Dr. Mehmet Atalan), *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, IV: 2, s. 139-58.

DALKILIÇ, Mehmet:

- 2005 “Haricilerin İtidal Arayışı ve Sufriyye”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII: 19-49.

DEMİR, Hilmi:

- 2003 “Şiddeti Anlamada Engel Bir Söylem: Ortodoks Yöntem ve Haricilik Ruhü”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Nisan, V: 65-88.

DEMİRCAN, Adnan:

- 1996 **Hâricîler’in Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul.
 2000 **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, İstanbul.

ED-DERCÎNÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Sa’îd b. Süleyman (616/1219):

- trs. **Tabakâtü'l-Meşâyih bi'l-Mağrib**, tah.: İbrâhim Tallay, Beyrut, I-II.

ED-DÎNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend (282/895):

- 1960 **Ahbâru't-Tivâl**, tah.: Abdu'l-Mun'im Âmir, Kahire.

DÛRÎ, Abdülaziz:

- 1991 **İlk Dönem İslam Tarihi** (Çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul.

EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî:

- 1969 **es-Sünen**, Humus.

EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ, Ahmed b. Hamdân (322/934):

- 1982 Kitâbü'z- Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyyeti'l-Arabiyye, tah.: A. S. es-Sâmarrâî, (A. S. es-Sâmarrâî, el-Ğuluvv ve'l-Fıraku'l-Ğâliyye fi'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, Bağdat) içinde, s. 227-312.

EBÛ'L-ME'ÂLÎ, Muhammed b. Ubeydullah b. Ali (485/1092):

1957 **Beyânü'l-Edyân**, tah.: Yahyâ Haşşâb, Kahire.

EBÛ ZEHRA, Muhammed:

2004 **İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fıkîhî Mezhepler Tarihi**
(Çev.:Sıbgatullah Kaya), İstanbul.

EL-EŞ'ARÎ, Ebü'l-Hasan İbn Ebû Bişr Ali b. İsmail b. İshak (324/936):

1999 **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, tah.:
Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid, Beyrut, I-II.

FAZLURRAHMAN:

1996 **İslam**, (Çev.: Mehmet Dağ - Mehmet Aydın), Ankara, 4. bas.

FAHREDDÎN ER-RÂZÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (606/1209):

1982 **İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, tah.: Ali Sami
Neşşar, Beyrut.

FIĞLALI, Ethem Ruhi:

1975 "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebebler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX: 219-47.

1978 "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXII: 246-75.

1983 **İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara.

1988 "Abdullah b. Vehb er- Râsib", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I: 141-2.

1997 "Hariciler", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVI: 169-75.

1999 "İbaziyye", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIX: 256-61.

EL-FÎRUZÂBÂDÎ, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kub (817/1415):

1986 **el-Kâmusü'l-Muhît**, tah.: Müessesetü'r-Risâle, Beyrut.

GOLDZİHER, Ignaz (1921):

trs. **el-Akîde ve's-Şerîa fi'l-İslâm**, (Arapçaya çev.: Muhammed Yusuf Musa - Abdülazîz Abdülhak - Ali Hasan Abdülkadir) Beyrut.

EL-HANEFÎ, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan el-İrâkî:

1962 **Sapıklarla Dinsizlerin Çeşitli Mezhepleri**, (Çev.: Yaşar Kutluay) Ankara.

HATİPOĞLU, Mehmet Said:

2005 **Hilafetin Kureşliliği**, Ankara.

EL-HAYYÂT, Ebu'l-Hüseyn Abdurrahman b. Muhammed (298/910):

1957 **Kitabü'l-İntisâr ve'r-Red alâ ibn Râvendî el-Mülhid mâ Kasade bihi mine'l-Kizbi ale'l-Müslimîn ve'd-Dâne aleyhim**, tah.: Albert N. Nader, Beyrut.

HİZMETLİ, Sabri:

2006 **İslam Tarihi -İlk Dönem-**, Ankara.

HODGSON, Marshall G. S.:

1995 **İslamın Serüveni**, (Çev.: Metin Karabaşoğlu) İstanbul, I-III.

İBN BATTA, Ebû Abdullah Ubeydullah b. Muhammed el-Ukberî (387/997):

1988 **el-İbâne 'an Şerî'ati'l-Fıraki'n-Nâciye ve Mücânebetü'l-Fıraki'l-Mezmûme**, tah.: Rıza b. Na'san Mu'ti, Riyad, I-II.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (597/1201):

trs. **Telbîsu İblîs**, Kahire.

İBN EBİ'L-HADÎD, Abdülhamid Hibetullah b. Muhammed (655/1257):

1965 **Şerhu Nehci'l-Belâğa**, tah.: M. Ebu'l-Fazl İbrâhim, Beyrut, I-IV.

İBN HAZM, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064):

1996 **Kitâbu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal**, tah.: Dr. Muhammed İbrâhim Nasır, Beyrut, I-V.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (774/1372):

1988 **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, tah.: Ali Şiri, Beyrut, I-XIV.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889):

1969 **el-Ma'ârif**, tah.: Servet Ukkâşe, 2. bas., Kahire.

1986 **'Uyûnü'l-Ahbâr**, tah.: Yusuf Ali Tavîl, Beyrut, I-II.

1990 **el-İmâme ve's-Siyâse**, Beyrut, I-II.

İBNÜ'L-MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem Ensârî (711/1311):

1994 **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, I-XV.

İBNÜ'L-MURTAZÂ, Ahmed b. Yahyâ Mehdî Lidînillâh (840/1437):

1979 **el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal**, tah.: Muhammed Cevad Meşkûr, Beyrut.

İBN RUZEYK, Hamid b. Muhammed:

1977 **el-Fethü'l-Mübîn fi Sîreti's-Sâdeti'l-Busâidiyyîn**, tah.: Abdülmün'im Âmir, Maskat.

İBNÜ'S-SERRÂC (VI/XII. yüzyıl):

1975 **Tezkiretü'l-Mezâhib**, neşreden: Ethem Ruhi FIĞLALI: "Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale: 'Tezkiretü'l-Mezahib'", *İslâm İlimler Enstitüsü Dergisi*, II: 99-141.

İBN SA'D, Ebu Abdillâh Muhammed (230/844):

1985 **Tabakâtü'l-Kübrâ**, Beyrut, I-VIII.

İBN SELLÂM EL-İBÂDÎ (II/VIII. yüzyıl):

1986 **Kitâbun fihî Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'u'd-Dîn**, tah.: Salim b. Ya'kub, Beyrut.

EL-İSFERÂİNÎ: Ebü'l-Muzaffer İmâdüddin Şahfur b. Tahir (471/1078):

1983 **et-Tebisîr fi'd-Din ve Temyizü'l-Fırkatî'n-Nâciye ani'l-Fırak**, tah.: Kemal Yusuf Hut, Beyrut.

KAFAFÎ, Muhammed:

1972 "Ebu Sa'id Muhammed b. Sa'id Al-Azdî Al-Kalhâtî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", (Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII: 177-91.

KAHYAOĞLU, Yasin:

2000 "Harici Şair Katerî b. el-Fücae", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI: 173-87.

2003 "Hariciler'de Hitabet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V, Ocak-Haziran: 119-34.

KALLEK, Cengiz:

1998 "Hisbe", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XVIII: 133-43.

EL-KANNÛBÎ, Said b. Mebrûk:

1995 **el-İmâm er-Rebi b. Habîb: Mekânetühu ve Müsnedühu**, Uman.

KAVAKÇI, Yusuf Ziya:

1975 **Hisbe Teşkilatı**, Ankara.

KAVUKÇU, Fuat:

1990 **Emeviler Döneminde Hâricî Hareketleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

KORU, Fehmi:

24.08.2005 “Sorun Ayrıştırıyor”, *Yeni Şafak*.

KUBAT, Mehmet:

2006 “Hâricîliğin Doğuşunda Münâfikların Rolü”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, 3: 115-51.

KUTLUAY, Yaşar:

1967 “İbadilere Ait Bazı Metinler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV: 141-9.

1968 **Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri**, Ankara.

LAOUST, Henry:

1999 **İslam’da Ayrılkçı Görüşler**, (Çev.: E. Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli) İstanbul.

LEWINSTEIN, Keith:

2006 “Bir Mezhep Yaratmak ya da Yaratmamak: Gulat Araştırmacıları ve Sufriyye”, (Çev.: Mehmet Dalkılıç), *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13: 147-72.

LEWİS, Bernard:

2001 **Tarihte Araplar**, (Çev.: Hakkı Dursun Yıldız) İstanbul.

EL-MAKDÛSÎ, Mutahhar b. Tahir (355/966):

1997 **el-Bed' ve't-Târîh**, tah.: Halil İmran el-Mansur, Beyrut.

EL-MAKRÎZÎ, Takıyyü'd-Dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Alî (845/1442):

trs. **Kitâbu'l-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr**,
Beyrut (Bulak-1370'den ofset).

EL-MALATÎ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed Abdurrahman (377/987):

1968 **et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâ' ve'l-Bida'**, tah.:
Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî, Beyrut.

EL-MERCANÎ, Ebû Muhammed Afifüddin b. Abdullah (770/1368'den sonra):

2002 **Behcetü'n-Nüfûs ve'l-Esrâr fî Tarîhi Dâri'l-Hicreti'n-
Nebiyi'l-Muhtâr**, tah.: Muhammed Abdülvehhâb Fazl,
Beyrut, I-II.

EL-MİNKÂRÎ, Nasr b. Müzâhim (212/827):

1981 **Vak'atü Sıffîn**, tah.: Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire.

MU'AMMER, Ali Yahya (1980):

1987 **el-İbâdiyye Dirâse Murekkeze fî Usûlihîm ve Târîhihim**,
Kahire, 2. bas.

MUSTAFA, Nevin Abdulhâlık:

1990 **İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhâlefet** (Çev.: Vecdi Akyüz),
İstanbul.

MUSTAFA, İbrahim; EZ-ZEYYÂT, Ahmed Hasan; ABDÜLKÂDİR, Hâmid;

EN-NECCÂR, Muhammed Ali:

1996 **Mu'cemü'l-Vasît**, İstanbul.

EL-MÜBERRED, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdülekber el-Ezdî (286/899):

1986 **el-Kâmil**, tah.: Muhammed Ahmed Dâli, Beyrut, I-IV.

MÜSLİM B. HACCAC, Ebu'l-Hüseyin el-Kureşî:

1955 **el-Câmi'u's-Sahîh**, tah.: M. F. Abdülbâkî, Kahire.

EN-NECCÂR, 'Âmir:

1995 **Fî Mezâhibi'l-İslamiyyîn: el-Havâric-el-İbâziyye-eş-Şî'a**, Kahire.

EN-NESEFÎ, Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl (318/930):

1980 **Kitâbu'r-Red 'alâ'l-Bida' ve'l-Ehvâ**, neşreden: BERNAND, Marie: "Le Kitap al-Radd 'Alâ'l-Bida' D'abu Mutî' Makhul al-Nasafî", *Annales Islamologies*, XVII16: 39-126.

NEŞVÂNU'L-HİMYERÎ, Ebû Sa'îd (573/1175):

1948 **el-Hûru'l-În**, tah.: Kemâl Mutafa, Kahire.

ÖNKAL, Ahmet:

1998 "Hicret", *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*, XVII: 458-62.

ÖZ, Mustafa:

1988 "Acârîde", *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*, I: 318-9.

1992 "Beyhesiyye", *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*, VI: 65.

1995 "Ezârika", *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*, XII: 45-6.

1998 "Hurkûs b. Zuheyr", *Türkiye Diyânet Vakfî İslâm Ansiklopedisi*, XVIII, s. 390-1.

- 2001 “İsti’raz”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIII: 374.
- 2001 “Kaade”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIII: 589.
- 2002 “Katarî b. Fücâe”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXV: 31-2.
- 2005 “Muhakkime-i Ülä”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXX: 398-9.

ÖZEL, Ahmet:

- 1993 “Dârulbağy”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII: 514-5.
- 1993 “Dârülharp”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII: 536-7.
- 1993 “DârüIslâm”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VIII: 541-2.
- 1998 **İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darulislam-Darulharb**, İstanbul.

EL-PEZDEVÎ, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin (493/1100):

- 1980 **Ehl-i Sünnet Akaidi**, (Çev.: Şerafeddin Gölcük) İstanbul.

REBÎ' B. HABÎB (160/777) :

- 1995 **el-Câmi'u's-Sahîh Müsnedü'l-İmâm er-Rebî' b. Habîb**, tah.: Muhammed İdrîs, Beyrut.

ES-SAKKÂ, Ahmed Hicâzî,

- 1980 **el-Havaricu'l-Harûriyyûn**, Kahire.

SALEM, Elie Adib:

- 1956 **Political Theory and Institutions of The Khawarij**, Baltimure.

SANTİ, Paul:

- 1982 “İslâm’ın Başlangıcında Belli Başlı Siyasî ve Felsefî Akımlar”,
(Çev.: M. Sait Yazıcıoğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi İslami İlimler Enstitüsü Dergisi*, V: 321-30.

SARIKAYA, Saffet:

- 2001 **İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler**, Isparta.

SİFİL, Ebubekir:

- 2001 “Ka’de”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXIV: 55.

ŞAFAK, Ali:

- 1991 “Bağy”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IV: 451-2.

EL-ŞEHRİSTÂNÎ: Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (548/1153):

- 2001 **el-Milel ve'n-Nihal**, tah.: Emir Ali Mehnâ - Ali Hasan Fâ'ur,
Beyrut.

EŞ-ŞEMMÂHÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman (928/1522):

- 1987 **Kitâbü's-Siyer**, tah.: Ahmed b. Seûlâ es-Siyâbî, Umman, I-II.

ET-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922):

- 1987 **Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk**, Beyrut, I-XIII.

ET-TAFTAZÂNÎ, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah (792/1390):

- 1999 **Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi: Şerhu'l-Akâid**, (Haz. ve Çev.:
Süleyman Uludağ) İstanbul, 4. bas.

ET-TAHÂNEVÎ, Muhammed b. Ali el-Fârukî:

- trs. **Keşşâfu Istulâhâti'l-Funûn**, Kahire, c. II.

TÂLİBÎ, Ammar:

- 1978 **Ârâu'l-Havârici'l-Kelâmiyye**, I-II, Cezayir.

THOMSON, William:

1949 “The Sects of Islam”, *The Muslim World*, XXXIX: 208-222.

TOPALOĞLU, Bekir:

2003 “Mâsiyet”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVIII: 77.

VAGLIERİ, Laura Veccia:

1979 “Ali-Muaviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılmasının İbadî Kaynaklar Işığında İncelenmesi”, (Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIX: 147-50.

EL-VERGELÂNÎ, Ebu Ya’kub Yusuf b. İbrahim (570/1174):

1984 **el-‘Adl ve’l-İnsâf fî Ma’rifeti Usûli’l-Fıkh ve’l-İhtilâf**, Umman, I-II.

VİDA, G. Levi Della:

1955 “Katari”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, VI: 422-3.

1966 “Sufriyye”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, X: 782-4.

WATT, W. Montgomery:

1961 **Islam and Integration of Society**, London.

2001 **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Çev.: Ethem Ruhi Fıglalı), İstanbul, 3. bas.

2004 “İslam Toplumuna Mensubiyetin Şartları”, (Çev.: Harun Yıldız), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16: 429-36.

WELLHAUSEN, Julius (1918):

- 1960 **İslamın En Eski Tarihine Giriş**, (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul.
- 1963 **Arap Devleti ve Sükutu**, (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul.
- 1989 **İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri**, (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara.

WENSINCK, A. J.:

- 1964 “Nâfi’ b. Al-Azrak”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, IX: 31.

YALTKAYA, M. Şerefeddin:

- 1929 “İslam’da İlk Fikrî Hareketler ve Dinî Mezhepler”, *Dâru’l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuâsı*, XIII: 1-16.

EL-YA’KÛBÎ, İbn Vâzih Ahmed b. İshak b. Ca’fer (292/905):

- 1992 **Tarihu'l-Ya’kûbî**, Beyrut, I-II.

YENİÇERİ, Celal:

- trs. **Kaynaklarıyla İslam Fıkhı**, Konya, c. III.

YILDIZ, Harun:

- 1999 **Din Siyaset ve İdeoloji**, Samsun.
- 1999 “Harici Düşüncesinin Gelişimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 11: 257-70.
- 2004 “Hariciliğin Doğuşunda Kurra’nın Rolü”, *EKEV Akademi Dergisi*, 18 (Kış): 263-82.

YILMAZ, Saim:

- 1996 **Emeviler’de Velihtlık** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

EK : KARŞILAŞTIRMALI GÖRÜŞLER TABLOSU

	HURÛC	KU'ÛD	HİCRET
MUHAKİME-İ ÛLÂ	Farz değil	Câiz	Farz değil
EZÂRİKA	Farz	Haram	Farz
NECEDÂT	Efdal	Câiz	Etmeyen münafık
BEYHESİYYE (Avfiyye I)		Câiz değil	Farz
(Avfiyye II)		Câiz	Farz değil
ACÂRİDE		Ka'ade müslümandır	Farz değil Fazîlettir
(Şuaybiyye)		Ka'ade müslümandır	
(Hamziyye)		Ka'ade müslümandır	
SE'ÂLİBE (Şeybâniyye)	Câiz		
(Ma'lûmiyye)	Hurûc, İmamet şartıdır	Ka'ade'ye karşı dostluk gösterilir	
(Ahnesiyye)		Ka'ade'ye karşı dostluk gösterilir	
İBÂDİYYE	Sadece düşmanın komutanına karşı yapılır	Câizdir	Gerekli değildir
SUFRİYYE	Farz değil	Câizdir	